

SLEKT OG DATA

MEDLEMSBLAD FOR SLEKT OG DATA

| ÅRGANG | 29 | NR. 4 | 2018 |

TEMA:

Yrker og utdannelse

Kilder til
utdannelse

Tips til hvordan du kan
spore en persons yrkesliv

Kilder
til yrker

MEDLEMSBLAD

for Slekt og Data.
Utkommer med
4 nummer pr. år

ABONNEMENT

for bibliotek og liknende
institusjoner kan tegnes
for kr. 500,- pr. år.

ANNONSER

Anne Schiøtz

E-POST:

generalsekretar@slektogdata.no

TLF: 22 42 24 00

SLEKT OG DATA

POST/BESØKSADRESSE:

Øvre Slottsgate 2B,
0157 Oslo

TLF: 22 42 24 00

www.slektogdata.no

REDAKTØR

Anne Schiøtz

E-POST:

generalsekretar@slektogdata.no

REDAKSJONSLEDER

Ida Bergitte Andersen Hundvebakke

E-POST:

idah@slektogdata.no

OPPLAG

10 750

DESIGN OG LAYOUT

Morten Hernæs,

07 Media – 07.no

TRYKK

07 Media – 07.no

ISSN 0803-0510

SLEKT OG DATA

Kilder til
utdannelse

Tips til hvordan du kan
spore en persons yrkesliv

Kilder
til yrker

INNHold

LEDER

- 2** Fortidens skolegang
og arbeidsliv

TEMA YRKER OG UTDANNELSE

- 4** Grunnskole
7 Høyere utdannelse
10 Landbruk
14 Skogbruk
18 Fiske og fangst
22 Kyst
26 Bergverk
29 Industri og fabrikk
32 Håndverk
34 Handel
36 Tjenestefolk
38 Militæret
40 Postverket
42 Telegraf og telefon
44 Oppslagsverk
til ansatte
46 Arne Eriksen Grønlien
– konstabel, urmarker,
gullsmed og skomaker

FORSIDEN

Dette bildet av arbeidende mann
og kvinner er tatt i Jølster i Sogn og
Fjordane på 1890-tallet.

FOTO: NORSK FOLKEMUSEUM

7

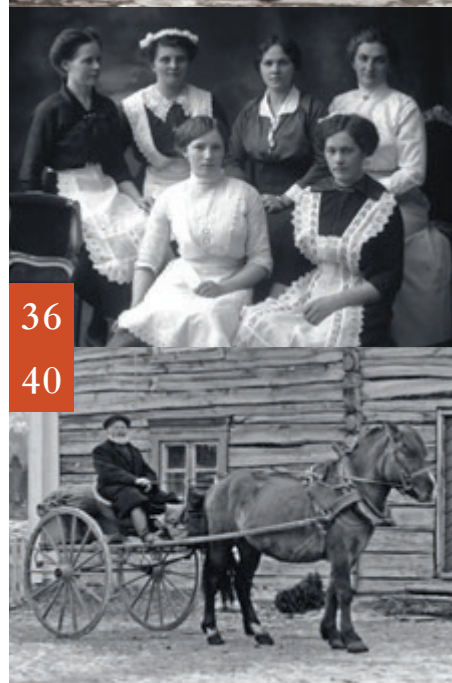
10

22

36

40

Fortidens skolegang og arbeidsliv

For barn og unge i dag ligger fremtiden i det fleste tilfeller åpen. Det finnes hundrevis av yrker å velge mellom og utdanning er for alle.

For bare noen få generasjoner siden, var alt annerledes. Høyere utdanning var for noen ytterst få, og de som fikk muligheten var i veldig mange tilfeller gutter. Jenter fikk først tilgang til universitetet i 1882.

For mange var heller ikke et aktivt valg av yrkesliv et alternativ. Du måtte ta det som enten dukket opp eller var forventet.

Kanskje du hadde en gård som måtte tas over eller kanskje du måtte reise til byen for å jobbe på fabrikken om du ikke hadde odel til gården. Eller kanskje ventet et farefylt yrkesliv som fisker eller lange, harde arbeidsøkter i skogen, arbeid som ble gjort kombinert med et lite småbruk. Om du var jente hadde du gjerne noen år som tjenestejente før du ble gift og hadde noen til å forsørge deg. Mange tjenestejenter opplevde omsorg og gode relasjoner til familiene de tjente for, men det var også lange dager og ofte slit som kan være vanskelig å forstå hvordan noen kunne orke, når vi ser dette med dagens øyne.

I dette nummeret har vi prøvd å speile noen av de næringene som våre forfedre hadde sitt yrkesliv i, både jordbruk, fabrikk og industri, skogbruk, fiske og tjenesteyrket. Og enda flere. Du kan også lese mer om hvilket arkivmateriale du kan bruke for å finne ut mer om yrkeslivet deres.

// For mange var heller ikke et aktivt valg av yrkesliv et alternativ. Du måtte ta det som enten dukket opp eller var forventet. //

Morten Thorsvaldsen

LEDER I SLEKT OG DATA

Grunnskole

Når vi snakker om grunnskolens historie i Norge, er det særlig to årstall som det er verdt å trekke frem: 1739 og 1889.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

– I 1739 fikk Norge den første skoleloven. Den kom tre år etter innføringen av konfirmasjonsplikten i 1736. Konfirmasjonsplikten sa at alle unge skulle konfirmeres og den ble innført av den veldig pietistiske kongen Christian VI av Danmark-Norge. For å kunne lære seg konfirmasjonsløftet måtte de unge ha en viss lesekunnskap og kristendomskunnskap, og det var bakgrunnen for den første skoleloven. Hvordan loven ble håndhevd varierte veldig fra sted til sted. På landsbygda var det ofte en omgangsskole med undervisning noen ganger i året. Fagene elevene hadde var kristendom, lesing og noe skriving, samt salmesang. Men på denne tiden handlet undervisningen mest om å pugge og ikke forstå. Så mange kunne lese ordene, men hadde ikke lært seg å forstå budskapet, sier Bente Clausen og Marita Hesjedal, henholdsvis leder og formidlingsansvarlig ved Oslo Skolemuseum.

FOLKESKOLELOV FRA 1889

I 1889 fikk Norge en ny skolelov: Folkeskoleloven. Det var den første loven som beskrev både skoleplikt og skolerett, altså at elevene hadde rett til å få undervisning, ikke bare plikt. Loven sa også at alle barn hadde rett til sju års skolegang, og fag som regning, gymnastikk, geografi og historie ble lagt til undervisningen.

Fremdeles var skolegangen i by og land noe annerledes, der landsbygda fremdeles hadde omgangsskoler og dermed noen færre undervisningsdager enn skoler i byene. Barn på landsbygda ble også i større grad brukt som arbeidskraft, i motsetning til i byene der barnarbeid var i ferd med å bli forbudt. En annen forskjell mellom by og land, var at gutter og jenter gikk i samme klasse på bygda, men ikke i byene. Dette handlet primært om praktiske hensyn. Utover det var skoledagen lik, med fem timers skoledag.

Ballspill i skolegården til Sarsgata skole i Oslo i 1952. FOTO: LEIF ØRNLUND/OSLO MUSEUM

Elever tegner i formingstimen. Albumtittel er: «Sofienberg skole femti år – første september 1933».

FOTO: UKJENT/OSLO BYARKIV

Elever ved Solvang skole, født 1924. Fotografert i 1936 (6. klasse) eller 1937 (7. klasse). FOTO: DOMKIRKEODDEN

– Folkeskoleloven var på mange måter et folkeopplysningsprosjekt. Målet var å oppdra folket til å bli demokrater som kunne bidra i, og være en del av, et demokratisk samfunn. Samt følge lover og regler. Dette var en god stund før unionsoppløsningen i 1905, men arbeidet med å bygge en nasjon var allerede i full gang etter 1814. Elevene lærte derfor om kongerekken og vikingtid, og lesebøkene deres var fylte med norske folkeeventyr, sier Clausen og Hesjedal.

BARN VAR MINIATYRVOKSNE

Men det var først ut på 1950-tallet, med Torbjørn Egners bøker, at skoleverkets bøker faktisk var laget for barn. Ikke bare fylt med barnevennlige historier skrevet for voksne. Dette illustrerer på mange måter synet på barn helt opp til de siste tiårene.

– Samfunnets syn var at barn var «ingenting» før de ble voksne. Det er først i vår tid at barn har fått en egenverdi som selvstendige individer. Før ble de bare sett på som miniatyrvoksne som økte i størrelse og skulle fylles med kunnskap. Det man kan kalle flaske-

påfyllingspedagogikk. At man åpnet hodet og fylte på en desiliter norsk og en desiliter matte, og så var bare å pugge og gjenta. Barna skulle ikke tenke og komme med egne innspill, sier Clausen og Hesjedal.

MANGE UNDERVISTE ETTER ANSKUELSESTEORIEN

Gradvis utover 1900-tallet kom det pedagogiske strømninger fra Europa til Norge, som førte til at man gikk bort fra denne teorien. Blant annet tok mange lærere i bruk anskuelses-pedagogikken.

– Den sier at elevene lærer gjennom visuelle inntrykk. Om de skal lære om trær, er det for eksempel aller best å kunne gå ut og se på et tre. Det nest beste er å ha en modell av treet og det tredje beste alternativet er å ha en plansje. Dette er grunnen til at plansjer, utstoppede dyr og dyr på sprit blir svært utbredt i undervisningen utover 1900-tallet. Når du følger denne pedagogikken er det også barnet selv som skal fortelle hvilken farge treet har, hvilken størrelse det har og så videre. Når barna har gjort det kan læreren ta over og fylle på faktaopplysninger og kunnskap, sier Clausen og Hesjedal.

KVINNER BLIR LÆRERE

Noen av forkjemperne for anskelsesteorien og andre nye pedagogiske metoder var kvinnene. Da folkeskoleloven ble innført i 1889 kom de med full fart inn i arbeidslivet.

– Da ble det et ekstremt stort behov for flere lærere. Men det var veldig dyrt, så kommunene var «lure» og bestemte seg for å tillate kvinner å bli lærere. Også tidligere hadde noen kvinner undervist, men bare i husstell og håndarbeid. Nå fikk de undervise alle jenter og de yngste guttene i alle fag. Men til halvparten av lønna til de mannlige lærerne. Disse kvinnene kom i stor grad fra borgerskapet, og hadde økonomi til å ta mer utdanning etter den sjuårige folkeskolen. I tillegg hadde de råd til å si nei til å gifte seg, sier Hesjedal.

Frem til slutten av 1800-tallet hadde lærere utdanning fra ulike kortvarige seminar med lite pedagogikkfokus. Etter hvert hadde mange fått høyere utdanning, for eksempel på universitet. Du kan lese mer om den høyere utdannelsens historie i en egen artikkel i dette bladet.

Besøk hos skoletannlegen på Hersleb skole i Oslo en gang mellom 1940 og 1955. FOTO: TEIGENS FOTOATELIER / DEXTRA PHOTO

En del skoleklasser måtte gjennom obligatorisk vask på skolens bad. Her badet på Øvre Foss skole i Oslo.

FOTO: UKJENT/OSLO BYARKIV

KILDER TIL ELEVER

SKOLEARKIVER

I skolearkivene kan det finnes mye interessant informasjon. Disse arkivene finner du i de kommunale arkivene, men noe kan også fremdeles ligge på skolene. Her er noen eksempler på hva som kan finnes i disse arkivene:

- **Elevprotokoller.** Disse protokollene inneholder ofte navn på eleven, forsørgers navn, adresse, oppmøte, fravær og fraværsgrunn. Skolebytte og fødselsår vil også stå. Da kan man se om en elev har gått om igjen, om han/hun er eldre enn de andre.
- **Straffeprotokoll.** I 1936 ble det forbudt å straffe elever, uten at det ble håndhevet av alle lærere. Frem til dette ble reglene for avstraffelse gradvis strammet inn. Blant annet ble det innført en regel om at overlæreren måtte være til stede om et barn skulle straffes, og at straffen skulle protokollføres.
- **Tilsynslærerens rapporter.** Tilsynslæreren var den som dro hjem til barn som hadde mye fravær, og ordnet med gratis skolemat, sko og bøker om en familie var veldig fattig. Om en elev fikk denne gratisordningen står det også av og til i skoleprotokollen. Da har gjerne læreren skrevet «Fri».
- **Skolefoto.** Skolefotografering var noe veldig mange elever var med på i løpet av skoletiden. Ofte finnes disse bildene primært i privat eie, men du finner også mange skolebilder på nettsiden Digitalt Museum.
- **Skoleavis.** I en del skolearkiver kan det finnes eksemplarer av skoleaviser.
- **Elevarbeider.** I enkelte skolearkiver finnes det arbeider elever har gjort.

I skolearkivene kan det også finnes informasjon om lærere ved skolen. Om du ønsker mer informasjon om andre kilder du kan finne lærere i, kan du ta en kikk på artikkelen om høyere utdanning.

Om du lurar på hva som finnes av materiale etter skolen eleven du er på jakt etter gikk, kan du ta en kikk på [Arkivportalen.no](https://arkivportalen.no).

Høyere utdanning

Høyere utdanning var i mange år i stor grad bare forbeholdt eliten. For de som ikke kom fra bemedlede hjem ventet hardt arbeid og ofte kummerlige forhold.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

Norge fikk sitt første universitet i 1811, Det Kgl. Frederiks Universitet, nesten 200 år etter de første ønskene om eget universitet ble fremmet på 1600-tallet. Før 1811 måtte de som ønsket en akademisk utdanning reise til København.

I 1939 endret Det Kgl. Frederiks Universitet navn til Universitetet i Oslo. Først i 1946 fikk Norge sitt andre universitet, i Bergen.

– For å bli opptatt ved universitetet måtte du ha examen artium. De som fikk mulighet til å ta dette var

Studenter feirer 17. mai i 1911. FOTO: L. SZACINSKI (FIRMAET)/OSLO MUSEUM

To menn på lesesalen/biblioteket til Finnmark Landbruksskole i Tana. FOTO: KARL HANSEN / VADSØ MUSEUM-RUIJA KVENMUSEUM

Student med studentlue er et svært vanlig motiv å finne i ulike fotosamlinger. Studentlue kunne du bruke etter bestått examen artium, og tidligere var det vanlig å bruke disse over lengre perioder og ikke bare i mai, som i dag. FOTO: GUSTAV BORGES / NORSK FOLKEMUSEUM

Studenter, med stor sannsynlighet medisin-studenter, rundt et bord i 1920. Realfag var den fagretningen de første kvinnene gikk for da de fikk tilgang til universitetet. FOTO: EYVIND BOTOLFSEN / OSLO MUSEUM

elever ved det vi kan kalle «lærde skoler»; katedralskoler eller lignende, som tilsvarer det senere gymnaset og dagens videregående skole. De var svært få, så det ble en forventning om at de skulle gå videre på universitetet etter endt skolegang. For vel 100 år siden utgjorde disse elevene en til to prosent av aldersgruppen 15 til 19 år, sier Jan Eivind Myhre. Han er professor i historie ved Universitetet i Oslo og har jobbet med vitenskapshistorie gjennom mange år. Han har også skrevet boken *Making a modern university. The University of Oslo 1811–2018*.

MÅTTE FINANSIERE LIVSOPPHOLDET SELV

Om du fikk mulighet til å begynne på et universitet, måtte du først gjennom examen philosophicum (ex. phil.), altså en forberedende eksamen i filosofi og en rekke andre fag.

– På 1800-tallet var ex.phil en stor sak, og det tok ofte halvannet år å komme gjennom. Denne eksamen ble ofte kalt andreeksamen, der examen artium ble kalt førsteeksamen. Men etter skolereformen i 1896, som utvidet pensum på gymnaset betraktelig, ble ex.phil. redusert til det lille studiet dagens studenter tar, sier Myhre.

Selv om universitetsutdanning i Norge alltid har vært gratis, er studiestøtte et moderne fenomen. Statens lånekasse for utdanning kom først i 1947 og rabatterte studentboliger ble først utbredt på 1960- og 1970-tallet. På 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet fantes det dermed få goder for studenter. Dette begrenset lenge hvem som fikk mulighet til å studere. Enten måtte du har foreldre som betalte livets opphold for deg, eller bo kummerlig og ha en jobb på si. De som måtte

ta til takke med sistnevnte tok gjerne jobb som privatlærer.

– Norge ble styrt av en utdanningselite: Embetsstanden, folk med høyere utdanning, spesielt jurister, prester og medisinere. De dominerte Stortinget og forvaltningen. Det var deres sønner som i størst grad fikk mulighet til å gå på universitetet på 1800-tallet. Om jeg skal gjøre en generalisering vil jeg si at halvparten av alle de som begynte på universitetet frem til 1870–1880-årene var sønner av embetsmenn. En fjerdedel var sønner velstående forretningsdrivende, og den siste fjerdedelen var sønner av håndverkere, lavere funksjonærer, lærere og bønder. Arbeidersønner kom ikke inn i bildet før utover 1900-tallet, sier Myhre.

ANNET LØP FOR STUDENTER FRA BYGDENE

Bondestudentene, som Arne Garborg har skildret livet til i boken *Bondestudentar*, hadde sjelden tilgang til katedralskoler og lignende skoler. Deres vei til høyere utdanning ble derfor noe annerledes enn de andre gruppene.

– Noen av dem ble undervist privat, for eksempel sønner av storbønder. Men mer vanlig var det at disse guttene ble oppdaget av en lokal prest og gitt undervisning av ham. De fikk så mulighet til å ta artium på norsk, og uten latin i motsetning til resten av elevene som begynte på universitetet. De ble kalt preliminarister («præler» i dagligspråk) og ble ikke regnet som skikkelige studenter av latinerne. De hadde for eksempel ikke adgang til Studentersamfundet. De kunne studere medisin og jus og nå langt, men de ville aldri få de høyeste stillingene og heller ikke bli prest. Da måtte du ha latin.

De fleste av disse bondestudentene tok det vi kan kalle «brødstudier», altså studier som var nyttige og gav mat på bordet. Det gjaldt for øvrig mange andre studenter også. Gjennom hele 1800-tallet var disse studiene teologi, jus og medisin. Realfag og filologi kom for alvor mot slutten av århundret, og hadde sammenheng med at staten satset mye på skole og utvidet denne. Det gav et stort behov for flere lærere, sier Myhre.

Du kan lese mer om historien til grunnskolen i Norge i en egen artikkel i dette bladet.

HVA MED KVINNENE?

Kvinner fikk adgang til å ta artium i 1882 og til å ta embetseksamen i 1884.

– Disse kvinnene kom fra embetsstanden og var kremen av sin generasjon. De scoret høyere på artium enn mennene og valgte stort sett medisin og realfag. Når filologien senere vokste frem tok mange kvinner dette, og spesielt språkstudier, sier Myhre.

KILDER TIL STUDENTER

ARKIVENE ETTER UNIVERSITETER OG HØYSKOLER

I disse arkivene kan det finnes eksamensprotokoller, eksamensbesvarelser, karakterer og oversikt over studenter. Noen av disse arkivene ligger i Riksarkivet, noen i statsarkivene og noe materiale kan også fremdeles ligge hos skoleinstitusjonen. For å få en oversikt over hva som ligger hvor kan det være lurt å søke på Arkivportalen.no.

En studenthybel for kunststudenter anno 1920.

FOTO: ANDERS BEER WILSE / OSLO MUSEUM

NOEN ÅRSTALL Å MERKE SEG

- 1750: Den frie matematiske Skole i Christiania (Krigsskolen) opprettes
- 1757: Kongsberg bergseminar opprettes.
- 1811: Universitetet i Oslo opprettes
- 1818: Statens håndverks- og kunstindustriskole opprettes
- 1826: Første offentlige lærerskole opprettes på Trondenes, Harstad
- 1859: Den høyere landbruksskole på Ås opprettes. Høyskole fra 1897
- 1870: Den gymnastiske Centralskole for Legemsøvelse og Våpenbruk (Statens gymnastikkskole) opprettes
- 1882: Kvinner får rett til å ta examen artium
- 1890: Kvinner får adgang til offentlige lærerskoler
- 1909: Statens kunstakademi opprettes
- 1910: Norges tekniske høyskole opprettes
- 1922: Norges lærerhøgskole opprettes
- 1936: Norges Handelshøyskole opprettes
- 1946: Universitetet i Bergen opprettes
- 1968: Universitetet i Tromsø og Universitetet i Trondheim opprettes

KILDE: STORE NORSKE LEKSIKON – NORSK UTDANNINGSHISTORIE

- ➊ **Studentjubileumsbøker.** Dette er virkelig en god kilde til studenters liv. Her er det ofte med bilder, navn, yrkeskarriere, informasjon om familie, interesser, verv og reiser. Stort sett er teksten skrevet av studenten selv, og i noen bøker har de også sendt inn svar på noen spørsmål. Som «Hva er ditt livsmotto?» og «Har du en drøm?». Mange bøker finnes på Nasjonalbibliotekets nettside og heter ofte «Studentene fra».
- ➋ **Oppslagsverk om yrkesgrupper.** Det er gitt ut mange oversikter over folk som jobber i bestemte yrkesgrupper. Som for eksempel «Norges leger» og «Norges realister og filologer». Disse inneholder ofte personopplysninger og bilder.
- ➌ **Norsk biografisk leksikon.** Kom ut i 19 bind mellom 1921 og 1983. Mange som tok høyere utdanning ble senere synlig i samfunnsliv og arbeidsliv, og havnet dermed i dette leksikonet.

STUDENTOPPGAVER

Flere universitet har databaser der de publiserer digitaliserte studentoppgaver, også noen fra langt tilbake i tid. Du kan blant annet finne digitaliserte arbeider i DUO (Universitetet i Oslo), NORA (felles portal for ti utdanningsinstitusjoner, men primært oppgaver fra de siste årene) og BORA (Universitetet i Bergen). Slike oppgaver kan finnes også i universitetsbibliotekene.

Landbruk

De aller fleste av oss har en bonde i familien. Landbrukshistorien er preget av tusen år med omtrent stillstand til totale forandringer på et par tiår.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

– Om vikingene tok en tidsreise frem til 1950-tallet, ville de kunne gjøre god nytte av seg i jordbruket der. Mye av utstyret var det samme, man tørket gress, melket kyr og brukte hesten i arbeidet. Det samme ville skjedd om en bonde fra 1950-tallet dro tilbake til vikingtiden, sier Reidar Almås. Han er professor emeritus i regionalpolitikk og bygdesosiologi, og var en av stifterne av Norsk senter for bygdeforskning, i dag Ruralis. Han var også redaktør av det store firebindsverket *Norges landbrukshistorie*, som kom ut på starten av 2000-tallet.

Landbruksnæringen var med andre ord i en slags stillstand i over 1000 år. Denne varte helt frem til 1960- og 70-tallet. Da skjedde det en rivende utvikling med mekanisering i form av traktor og skurtresker, kjølemuligheter som gav landbruksprodukter lengre liv, voksende samvirker, med mer. Alt ble forandret på bare et par tiår.

Men denne nyere historien skal vi ikke gå så detaljert inn på i akkurat denne artikkelen. Vi fokuserer på tiden før 1950.

Høyonn en gang mellom 1910 og 1925.

FOTO: HANS PETER BRUNN / OSLOMUSEUM

NOEN FÅ KYR OG TITALLS MÅL

Det er vanskelig å si noe generelt over hvor store gårdene i Norge tradisjonelt har vært, og hva de har livnært seg av. Det har variert veldig fra landsdel til landsdel. Dessuten har det vært knapphet på dyrkbar jord.

– De har alltid hatt større bruk i flatbygdene på Østlandet enn andre steder i landet, og der har de i tillegg kunne livnære seg av korn. På Vestlandet, i dalførene og nordpå har tilgangen på dyrkingsjord vært mer begrenset og gårdene var ofte mindre. I etterkrigstiden var det vanlig å ha mellom fem og 15 kyr, og 50 til 100 mål. Noen større bruk kunne ha opptil 200 mål. Langs kysten var gårdene ofte mindre, og der drev de i tillegg kombinasjonsbruk. Altså jordbruk kombinert med fiske. Der kunne de livnære seg på 25 til 30 mål. I skogsbygdene kombinerte småbrukerne landbruket med skogsarbeid. Andre bønder var for eksempel anleggsarbeidere, snekkere eller lærere på siden, sier Almås.

STRENGE REGLER FOR HVEM SOM GJORDE HVA

Noe som var svært forskjellig fra før og nå, var den strenge kjønnsarbeidsdelingen på en gård. Den holdt seg ganske lik gjennom flere hundre år og frem til 1960-tallet.

– Kvinnene hadde ansvar for matlaging, baking, ysting, foredling av slakt, fjøsstell, potetplukking og raking. Mennene hadde ansvar for det tyngste fysiske arbeidet, men hadde også ansvar for stell av hesten på gården, ølbryggingen og selve slaktingen. I tillegg bidro barna med steinplukking, træing av høyet og luking. I intensive perioder, som slått og slakting, leide gårdene også inn arbeidskraft for å hjelpe til, sier Almås.

Kvinnene i husholdet stelte ofte for mange personer, for gårdsbrukene bestod gjerne av flere generasjoner. Barn, foreldre, besteforeldre, tanter og onkler, og kanskje en tjenestejente eller to. Samt alle de som måtte være innleid på gården for øyeblikket. Storfamiliene med tre til fire generasjoner var vanlig på gårdene frem til 1960–70-tallet. Etter dette var det ofte bare kjernefamilien som bodde der.

HUSMENN OG INNERSTER

Selv om Norge hadde mange selveiende bønder var det også mange som bare hadde jorda til låns, altså husmennene. En husmann fikk drive jorda mot arbeidsplicht, men eide den ikke. Noen gårder hadde også det vi kaller innerst. En innerst drev ikke jord, men bodde på gården som en leieboer og arbeidet for lønn hos andre.

– Husmenn har man hatt i mange hundre år, men det ble en veldig vekst i antallet på 1700- og 1800-tallet, og da spesielt på slutten av 1800-tallet. Nedgang i barnedødeligheten skapte en stor befolkningsvekst og det ble

mangel på jord. Dette var årsaken til stor utvandring både til USA og til byene, som fikk industri på denne tiden. Folkeveksten skapte også et stort press for å skaffe seg et levebrød på landet, som et husmannsbruk. I mange tilfeller var husmennene yngre søsken til den som drev gården, eller etterkommere etter husmenn. Det finnes også eksempler på at noen husmenn klarte å tjene nok penger til å kjøpe bruket. En kjenner tilfeller der bonden gikk konkurs eller at mange i brukerfamilien døde i ulike epidemier, og bruket ble kjøpt av eiendomsløse som hadde tjent penger i USA eller i industrien. At husmennene skulle få kjøpe seg fri var også viktig politikk for Venstre, og senere Arbeiderpartiet. I 1928 fikk vi en jordlov som gjorde at bonden ble pliktig til å selge plassen til husmannen om han ønsket det, sier Almås.

Med dette forsvant mesteparten av husmannsvesenet gradvis. I 1929 var det 6079 husmenn i Norge, mot 65 060 i 1885.

FRA SELVBERGING TIL HANDELSJORDBRUK

Etter som bybefolkningen vokste, ble det å drive handel med det man produserte gradvis vanligere. Handelsjordbruket spredte seg fra byene og langs de første jernbanestrekningene som ble utbygd i andre halvdel av 1800-tallet.

– Tidligere var det lite som var innkjøpt på gårdene, mesteparten av mat og klær var laget der. Det eneste de kjøpte utenfra var salt, sukker, kaffe og noen få andre varer. Men fra slutten av 1800-tallet gikk norske gårdsbruk gradvis over fra full selvberging til handelsjordbruk. Salget foregikk i starten ganske «primitivt». Bøndene solgte videre tømmer til bygningsmateriale eller slakt fra dyr som de dro innover til byene for å selge på torget. De fleste byene hadde torg, slike som Østbanetorget i Oslo. Noe salg foregikk også via oppkjøpere som dro rundt på gårdene og kjøpte levende dyr.

Men denne handelen ble gradvis mer formalisert da meierier og slakterier organisert av bøndene som samvirker, vokste frem.

– De første samvirkene kom på slutten av 1800-tallet, men det var da snakk om små, lokale meierier og slakterier. I mellomkrigstida fikk samvirkene lovbeskyttelse (Omsetningsloven) og fikk delta i regulering av matmarkedene for å stabilisere prisene. Etter andre verdenskrig ble samvirkene større og regionale, før de ble landsomfattende mot 1990-tallet (som Tine og Nortura). Samvirkene sparte bøndene for mange arbeidsoppgaver, som slakt, foredling av produkter og omsetning av disse. Det gav også bonden større sikkerhet. Han slapp nå å reise inn til hovedstaden med oksen og risikere å måtte ta den med seg hjem igjen om den ikke ble solgt, sier

Kvinne og mann høster korn.
FOTO: AXEL LINDAHL / NORSK TEKNISK MUSEUM

Jente og gutt passer geiter, sau og ku.
FOTO: PER HVAMSTAD / MUSEA I NORD-ØSTERDALEN

Harving med hest i Brandbu.
FOTO: LEIF ØRNELUND / OSLO MUSEUM

Almås. Over tid var ulempen et begrenset vareutvalg i store volumer, noe som førte til etterspørsel etter lokalmat i nyere tid.

LANDBRUKSSKOLENE VOKSER FREM

Når det gjelder høyere utdanning, ble det fra midt på 1800-tallet etablert en rekke landbruksskoler, skogsskoler, hagebruksskoler og meieriskoler over hele landet. Den mest kjente er Den Høiere landbruksskole på Ås, i dag kjent som Norges miljø- og biovitenskapelige universitet. Den ble etablert i 1859. Moderne landbruk basert på vitenskapelige metoder ble spredt blant bøndene via elevene på landbruksskolene og forsøksringer. Husdyravlen ble fremmet på lokale og regionale dyreutstillinger, og kunnskap om maskiner og utstyr ble formidlet på store landbruksutstillinger.

DE NORSKE LANDBRUKSLOVENE

Et særtrekk ved måten norsk landbruk er organisert på, er at vi har beholdt odelsloven, en germansk rettstradisjon som nå bare finnes her, på Island og på Færøyene. Opprinnelig sa denne loven at eldste sønn skulle arve gården, og dersom det ikke var etterkommere eller etterkommerne ikke ville ha gården, ble den nærmeste slektningen arveberettiget. Kvinner arvet først etter at alle brødre eventuelt hadde sagt fra seg gården. De fleste kvinner som har drevet gård tidligere har vært enker. Odelsloven ble endret i 1974, slik at jenter har lik odelsrett som gutter for alle som er født etter 1965. I dag eies om lag 25 prosent av alle gårdsbruk av kvinner. I de senere årene har Stortinget innskrenket kretsen av odelsberettigede i slekta, slik at det nå bare er direkte etterkommere av siste eier som har odelsrett. En slekt uten odél på et bruk opparbeider odelsrett etter 20 års eie.

KILDER TIL BØNDER OG LANDBRUK FOLKETELLINGER

Folketellingene gir en oversikt over menneskene på en gård og i mange tilfeller deres relasjon. Du finner søkbare folketellinger på [Digitalarkivet.no](https://digitalarkivet.no). Folketellingene i 1865 og 1875 har omfattende opplysninger om jordbruksproduksjonen på de enkelte gårdsbruk.

SKIFTER

Et skifte gir en oversikt over fordelingen av en persons eiendeler, for eksempel etter vedkommendes død. I skiftet kan du se hvem som tok over en gård og de tilhørende eiendelene til denne. Du finner skifter i statsarkivene, noen ligger også digitalisert på [Digitalarkivet.no](https://digitalarkivet.no).

JORDEBØKER OG MATRIKLER

De eldste nedtegnelser over eiendommer finnes i de gamle jordebøkene. Det eldste kjente eksemplaret er fra 1100-tallet. Informasjon om produksjonsverdien på en gård finner du i matriklene. Både jordebøker og matrikler finner du flere av på [Digitalarkivet.no](https://digitalarkivet.no).

SKATTELISTER

Skattelister gir også informasjon om eiendomsverdier. Arkivmateriale etter innkreving av kvegskatt, odelskatt og drengskatt er bare noen av de relevante skattelisterne du finner på [Digitalarkivet.no](https://digitalarkivet.no).

PROTOKOLLER FRA KOMMUNESTYRER OG FORMANNSKAP

Kommunestyrene var svært viktige både når det gjaldt avskaffelse av husmannsvesenet, bureising i mellomkrigstiden og støtte og garantier til bruksutbygging og nydyrking. Disse protokollene finnes i de kommunale arkivene. I mange tilfeller ligger disse i et interkommunalt arkiv.

JORDBRUKSTELLING

Jordbrukstellingene har blitt gjort siden 1835. De sju første tellingene ble gjort samtidig som folketellingene. Etter dette ble tellingene gjort separat. Riksarkivet oppbevarer tellinger fra 1929 og fremover. Disse ble gjort hvert tiende år. Jordbrukstellingene har 60 års sperrefrist.

SETERLISTER

Mellom 1928 og 1939 ble det gjort en stor undersøkelse av seterdriften i Norge, der setre over hele landet ble registrert. Undersøkelsen, også kalt seterlister, finnes digitalisert på Digitalarkivet.no og er en svært interessant kilde. Her får du informasjon om de ulike setrene, alt fra beliggenhet til navn de går under.

JORDSTYRE

Jordstyrene, som kom fra 1920, skulle bestå av jordbrukskyndige menn, og det skulle være et jordstyre i hvert herred eller sogn. Den viktigste oppgaven til jordstyret var at det skulle ansette det nødvendige personalet til å planlegge og kontrollere jorddyrkingsarbeidet i herredet. Jordstyret arbeidet også med å fordele jorda innen herredet, slik at bygdefolk som manglet eller hadde for lite jord, skulle få jord til rådighet. I den grad dette lot seg gjøre. Etter 1945 ble det også vanlig at jordstyrene uttalte seg i konsesjonssaker. Videre ble det arbeidet med tilskuddsordninger til driftsbygninger, grøfting, overflatedyrking, gjødseloppsamlingsanlegg, silobygg med mer. Foreløperen til jordstyrene var næringsnemnda. Du finner arkivmateriale etter begge i de kommunale arkivene.

KJØTTKONTROLL

Utover 1800-tallet ble det innført kjøttkontroll for slaktehus og kjøttutvalg. Arkivmateriale etter kontrollen finnes i de kommunale arkivene.

BEITERÅD

Fra 1961 fikk vi beiteråd i norske kommuner. Disse skulle stå for organiseringen av beiter i sitt område. Du finner arkivmateriale etter dette i de kommunale arkivene.

ARKIVER ETTER SLAKTERI, MØLLER OG MEIERI

Det er bevart en rekke arkiver etter slakteri, møller og meieri. Du finner en oversikt over hva som finnes hvor ved å søke på Arkivportalen.no

DYREVERNSNEMND

I 1935 ble kommunestyret over hele landet pålagt å opprette en dyrevernsnemnd som sammen med politiet skulle holde tilsyn med dyreholdet i kommunen. Arkivmaterialet etter dyrevernsnemndene finnes i de kommunale arkivene.

TREKKRAFTNEMD/HESTENEMND

I 1943 ble det opprettet kommunale hestenemnder i Norge. De hadde som hovedoppgave å sørge for at ledig hestekraft ble utnyttet beste mulig, samt sørge for at gjeldende prisvedtekter for salg av hester ble overholdt. Dette arkivet befinner seg i de kommunale arkivene.

BYGDEBØKER OG ÅRBØKER

Bygdebøker og historielags årsbøker kan være gode kilder til historien til en gård og menneskene som bodde på denne. Mange av bøkene ligger digitalisert på Nasjonalbiblioteket.no. Mange bygdebøker har aktivt benyttet det kildematerialet som finnes om jordbruksproduksjon og eiendommer, men husk alltid å sjekke informasjonen du finner der opp mot andre kilder.

BOKVERKENE NORGES LANDBRUKSHISTORIE OG NORSKE GARDSBRUK

Norges Landbrukshistorie ble gjennomført som et stort forskningsprosjekt og tar for seg historien helt tilbake til middelalderen. Bokverket finnes i fire bind. *Norske gardsbruk* omfatter en stor del av norske jordbrukseiendommer. Opplysningene omfatter som oftest jordbruksareal, skog og andre arealer på eiendommen. Videre er det med opplysninger om bygninger, produksjon, familie og slekt. Opplysningene er vanligvis gitt av eieren selv, men sjekk også opplysningene her opp mot andre kilder. ■■

KILDE: *Administrasjonshistorie og arkivkunnskap: kommunene* – Liv Mykdalen og Kjell-Olav Masdalen

☐ HVOR MANGE BØNDER HAR DET VÆRT I NORGE GJENNOM HISTORIEN?

På 1800-tallet bodde 90 prosent av befolkningen på landsbygda, og de fleste av dem livnærte seg av å drive jord og produsere mat. Som bønder, husmenn eller landsarbeidere på 1900-tallet ble det igangsatt nydyrking i regi av Det norske myrselskap for å styrke selvbergingen og gi levebrød til flere som ellers ville emigrert. I mellomkrigstiden ble det gradvis gitt mer statsstøtte til grøfting, nydyrking og etter hvert opparbeidelse av store bureisingsfelt med nye gårdsbruk for å bekjempe arbeidsløsheten. Kommunistene var svært viktige både når det gjaldt avskaffing av

husmannsvesenet, bureising i mellomkrigstida og støtte og garantier til bruksutbygging og nydyrking. Ved slutten av 2. verdenskrig var det vel 200 000 selveiende bønder, mens det er 40 000 bønder i Norge i dag, eller under to prosent av den yrkesaktive befolkning. Nesten alle bønder er selveiere av eget bruk, men på grunn av at mange har lagt ned drifta, blir over 40 prosent av jorda leid ut til naboer som driver aktivt. På grunn av de sparsomme jordressursene og det barske klimaet har graden av selvberging variert mellom 40 og 50 prosent på 1900-tallet.

Skogbruk

Skogen skaper, og har skapt, store og viktige verdier, men for dem som jobbet i den var det mye slit.

■ BJØRN BÆKKELUND

■ Konservator og seksjonsleder, Norsk Skogmuseum

Skogen har vært meget viktig i norsk økonomi, både på mikro- og makronivå. Når vi ser på den materielle virkeligheten folk her til lands levde i før vår tid, er skogens og trevirkets betydning for menneskene iøynefallende. Både som økosystem med muligheter for sanking, jakt, fangst og beitebruk, og som reservoar av materialer som folk var avhengige av i dagliglivet. I Norge har tre vært det viktigste materialet i bygningskonstruksjoner i all overskuelig fortid. Enhver som har besøkt norske folke-museer eller bladd litt i gamle skifterregistreringsproto-koller vil også ha lagt merke til at det meste folk for noen generasjoner siden hadde av redskaper og utstyr, både utendørs og innendørs, hadde trevirke som hoved-materiale. Treet har også hatt enorm betydning som brensel i et land der vinterklimaet kan være temmelig kaldt. Lenge var det nettopp slik – til husbruk – meste-parten av det norske trevirket ble brukt. I tillegg besto handelsflåten lenge av treskuter, og i fiskerinæringa ble det også brukt farkoster og emballasje – tønner – av tre.

VIKTIG EKSPORT

Norske skoger har også vært sentrale i utenriksøkonomi. I tider da skogene i land som Danmark, Nederland, Frankrike og England gradvis måtte vike plassen for åkerarealer som skulle brødfø voksende befolkninger, oppsto det et internasjonalt marked for tømmer og trelast. Her lå Norge gunstig til, for det var nesten alltid god bær for seilskutene over Nordsjøen, mens tømmer-reservene i Sverige, Finland og Baltikum lenge var vanskeligere tilgjengelig for kjøperne. Norge hadde også en annen fordel. Her til lands var det flust med vannfall som kunne drive oppgangssager, en nyvinning som ble kjent i vår del av verden for om lag 500 år siden. Fløtbare elver med energirike fosser var også en viktig forutsetning for at Norge tidlig fikk en treforedlingsindustri, der tømmeret ble malt eller hogd til flis og kokt i kjemikalieblandinger som gav tremasse og cellulose, råstoff til kartong og papir. Tømmer og ulike produkter basert på rå-

stoff fra skogene var lenge de viktigste salgs- og eksport-artiklene fra Østlandet og fra innlandsbygdene i Trøndelag og på Helgeland. Dette gjenspeiles blant annet av at de fleste byene i disse regionene ligger der hvor fløtingsvassdragene nådde kysten.

DRIFTSRETTIGHETER

All virksomheten knyttet til skog og produkter som kunne lages av tømmer berørte store befolkningsgrupper, om enn på ulike måter. Skogen ble forvaltet lokalt, men etter regler som var fastsatt i et lovverk med landsdekkende, eller i sjeldnere tilfeller regional gyldighet. Tidlig på 1900-tallet kom det riktignok en god del skogvedtekter på herredsnivå, men fra 1930-åra og framover er det i hovedsak et nasjonalt lovverk som har regulert virksomheten.

I allmenningsskog hadde folk som soknet til allmenningene rett til å hente seg husbehovsvirke – bygnings- og gjerdematerialer, skigardsstaur og ved – men de kunne ikke hogge tømmer fra slik skog for salg på det kommersielle trelastmarkedet. Liknende premisser gjaldt for eiendommer som ble drevet av leilendinger. Her var det i eiernes interesse at brukerne tok det virket som måtte til for å holde eiendommene i hevd, men tømmeret ville landherrene ha kontroll med. Gjennom sorenskriverembetenes arkiver kan vi se hvordan mengden leilendingsgods sank fra 1660 og framover mot slutten av 1700-tallet. Der finner vi også en rekke utskiftningforretninger fra sameieskog, utmark som var blitt liggende som felleseie etter tidligere gårdodelinger. En del trelasthandlere og verkseiere greide å skape seg store skogkomplekser gjennom oppkjøp.

I SKOGEN

Avstanden mellom menneskene som eide og drev skogene i norske bygder og det internasjonale markedet for trelast og treforedlingsprodukter var lang, så hande-

Jørgen Larsen (1918–1988) fra Hernes i Elverum, fotografert med dølhesten sin under et tømmerkjøringsoppdrag i Stavåsen vinter 1971.

FOTO: TORE FOSSUM/NORSK SKOGMUSEUM

len med tømmeret forutsatte et omfattende organisatorisk apparat. En skogeier som trengte kontanter og ville skaffe seg det ved å sette i gang hogst, gjorde gjerne avtale med en trelasthandler når han var på bytur, eller kanskje med en representant – en «tømmerbetinger» – kjøperen hadde i skogeierens egen region. Partene ble enige om kvanta og priser. De trærne som skulle hogges ble merket, «blinket», med et øksebless i barken, omtrent i brysthøyde. Når høsten og kuldegradene kom, og all avling var i hus, kunne hogsten starte. På små eiendommer var det gjerne skogeieren sjøl og andre mannlige medlemmer av husholdet hans som sto for arbeidet. Når driftene var større, ble det leid inn mannskap som var innstilt på å arbeide i tømmer-skogen for å tjene litt til seg og sine. Det de meldte seg til var et hardt kroppslig slit med enkle håndredskaper. Lenge var øksa universalredskapet, skjønt mange skogsarbeidere hadde to: Ei som var smal, men tung, og dermed «beit» godt i frossen ved når treet skulle felles og den groveste kvisten skulle hogges av, og ei noe lettere, bredere øks, som egnet seg ved barking.

Først ved overgangen fra 1800- til 1900-tallet kom «svansen», ei enmanns tømmer-sag av valsestål, og barke-spaden inn i utstyrssortimentet. Barkinga av tømmerstokkene ble utført for at stokkene skulle gli lettere på snøen og tørke litt før fløtinga startet, noe som reduserte faren for at de sank i vassdragene før de nådde sagbruk eller papirfabrikker nærmere kysten. Første fase i denne transporten besto i at tømmeret ble samlet i hauger – «lunner» – i skogen. Derfra ble de hentet og transportert med hest til nærmeste fløtingsvassdrag, og i nyere tid stadig oftere til nærmeste bilveg. Redskapet som ble brukt under slik kjøring varierte, både etter skogsterrengets karakter, fra region til region og over tid. Skogsarbeiderne satte prikker på ei såkalt stikkfjøl for hvert tre av en viss dimensjon de felte, kvistet og barket. Disse var utgangspunkt for lønnsutbetalinger. Kjørerne, som ofte var småbrukere med egen hest, hadde daglønn og var underlagt et betydelig ansvar for at alt tømmeret kom fram til fløtingsvassdrag eller bilveg før førefallet om våren.

Skogarbeidere hviler ut i koia på midten av 1920-tallet.

FOTO: JOHAN SØNNIK ANDERSEN / NORSK SKOGMUSEUM

BODDE I KOIER OG SKOGSTUER

Tradisjonelt var tømmerhogst, lunning og kjøring høst- og vinterarbeid, og svært ofte foregikk driftene langt fra bygdene der skogsarbeiderne bodde. For å nytte den korte dagslysperioden så effektivt som mulig, ble de oftest innkvartert i koier eller skogstuer. Dette var enkle husværer, gjerne med en åpen ild eller ovn midt i rommet og sitte- og liggebrisker langs veggene, der karene kvilte med granbar som madrass, striesekker som laken og med en gammel vinterfrakk som dyne. Matstellet var enkelt, med mye kaffe, flekk og hermetikk, som en etter en tilberedte på det nevnte ildstedet. Her luktet det ikke bare mat, men også svette, for karene hadde ikke noe annet sted å tørke våte klær og skotøy, og de fikk ikke vasket seg skikkelig før de kom hjem i helga. Først i 1940-åra kom det påbud om at koiene skulle ha egne tørkerom. Da kom også de første motorsagene, og etter hvert overtok landbrukstraktorene stadig mer av tømmerkjøringa.

MOT MARKEDET

Når våren nærmet seg kom «annammerne», karene som skulle måle tømmeret på vegne av kjøperne. «Stikkbø-

kene» med oppgaver over antall stokker fordelt på ulike dimensjoner ble grunnlag for tømmeroppkjøret. Hver enkelt tømmerstokk ble påslått øksemerker med former som tjente som adressemarkører – «støvelen» skulle til Skotfös Bruk i Skien, «dasslokket» til Borregaard i Sarpsborg. Lenge var det oppdriften i vannet som skulle bære de tunge tømmerstokkene nedover bekker og elver og over innsjøer mot sagbrukene og treforedlingsindustrien, som for det meste lå i kystsonen. Når isen gikk, og vannføringa i vassdragene steg, begynte tømmerfløtinga. Mannskapene var gjerne mange av de samme karene som hadde drevet med hogst og tømmerkjøring i vinterseongen, men nå hadde de ikke lenger individuelle arbeidsavtaler med skogeierne – nå arbeidet de i lag som hadde påtatt seg fløting ved lisitasjon – et anbudssystem. Lagsarbeidet gav en helt annen forhandlingsposisjon, og på landsbygda ble mange av de store kampene for lønn og ordnede arbeidsvilkår ført ved fløtingsvassdragene.

MEKANISERING

Etter 2. verdenskrig var markedet for trelast og papir nesten umettelig, og folketellinga i 1950 registrerte bortimot 40 000 som hadde skogen som arbeidsplass. Stadig flere av dem hadde skogsarbeid som helårsyrke, for nå skulle ikke skogen bare høstes, den skulle dyrkes med planting og pleie som skulle øke produktiviteten i næringa. Mange av arbeidsprosessene ble mekaniserte og yrket fikk sin egen fagutdanning. Samtidig, i 1950- og 60-åra, kom skogbruket litt på defensiven i kampen om ledige hender i et arbeidsmarked med stadig flere muligheter. I slutten av 1970-åra kom de første skogsmaskinene til Norge. De var kostbare i innkjøp, men arbeidet som fem-seks mann. Var oppdragsmengden stor nok, kunne de gjerne gå dobbelte skift, uten menneskelige behov for kvile. I konkurransen med slikt utstyr krympet antallet skogsarbeidere raskt, og mange av dem som ble igjen var mer maskinførere enn kroppsarbeidere.

HVORDAN FINNER VI SKOGENS FOLK I ARKIVKILDENE?

Som i alle andre miljøer er det også de aktørene som befant seg øverst i det sosiale hierarkiet som er lettest å spore. I skogbruket var det tømmerkjøperne – de sagbrukseiende trelasthandlerne og seinere industrigründerne i treforedlingsindustrien som var de mest framtreddende. Mange av dem levde prangende liv og hadde også offentlige posisjoner ved siden av sine forretningsaktiviteter. Slike personer er det ofte enkelt å finne informasjon om, både i historisk litteratur og i arkivkilder. Fra andre halvdel av 1800-tallet fikk Norge også en skogakademisk skolert elite, «forstmenn», som fikk lederoppgaver i den statlige skogadministrasjonen og på

Martinus Nordal (1890–1967) fra Strandbygda i Elverum, fotografert i skogsarbeiderantrekk og med skogsskredskap som nok var litt gammeldags da fotografiet ble tatt, i 1962.
FOTO: THOR SOLBERG/NORSK SKOGMUSEUM

de største skogeiendommene. For denne gruppa finnes det flere bokutgivelser med karriererelevant informasjon om hver enkelt, kull for kull fra 1850-tallet og fram til 1974. En bok er for eksempel *Norske forstmenn fra 1853 til 1928*.

Flere av skogfunksjonærene har også etterlatt seg interessant rapportmateriale fra sitt faglige virke. Meste-

parten av privatskogen i Norge var gardsskog. Eiene er ofte omtalt i bygdebøker, og utdypende informasjon finnes blant annet i statsarkivenes materiale fra soren-skriverembetene. Det er betydelig vanskeligere å finne informasjon om enkeltindivider blant skogsarbeiderne. I mange tilfeller kan det til og med være vanskelig å dokumentere at en person var skogsarbeider, fordi dette for manges vedkommende bare var en av flere sesongaktiviteter som gav et hardt tilkjempet inntektsgrunnlag, som ofte ble sammenfattet i en diffus yrkeskategori som «dagarbeider». Privatarbiver fra skogeiendommer inneholder ofte informasjon om økonomiske mellomværender mellom skogeiieren og dem som deltok i driftene. Og Arbeiderbevegelses arkiv og bibliotek har en del materiale som forteller noe om virksomheten til arbeidere som var aktive i fagorganisasjonen «Skog og land». Enkelte museer har også intervjumateriale med skogsfolk som forteller fra egne arbeidsliv. Men dessverre er det bare en ørliten andel av de mange som hadde skogen som arbeidsplass som er representert i denne typen minnemateriale. ■ ■

Tømmerfløting i Kålsenghølen i elva Åsta, ei sideelv som renner inn i Glomma litt sør for kommunesenteret Rena i Åmot kommune i Hedmark. Bildet skal være tatt før 1902.

FOTO: NORSK SKOGMUSEUM

Fiske og fangst

Vekslingene i fiskeriene og variasjonene i fangst og utbytte fra år til år, har til alle tider skapt stor usikkerhet i fiskerinæringen.

■ BJØRN DJUPEVÅG
■ Norges Fiskerimuseum

Vi skal ikke langt tilbake i tid for at fiskeriene kunne være preget av store fangstmengder med rekordinntekter det ene året til «svart hav», sviktende fiskeri og fattigdom det andre. I dag er fiskeflåten så mobil og strukturen i næringen slik at mange av disse problemene er løst.

SESONGPREGET

Fiskerinæringen var lenge sesongpreget. Både silda på Vestlandet og skreien i Nord-Norge har hatt sine gyteinnsig vinter og tidlig vår. Innsigene var samtidig så store at de i forindustriell tid krevde langt større mannskap enn de som kunne leve av fiske og fangst på helårsbasis. På grunn av klimaet har også jordbruket tradisjonelt vært sesongpreget, men med «motsatt» fortegn – intens drift vår, sommer og høst, i fiskerienes lavsesong. Og i fiskeriene var det behov for en fleksibel mekanisme for bruk av arbeidskraft. Samtidig var kystens topografi slik at jordbruket de fleste steder trengte ekstra næringsmuligheter, siden tilgangen på dyrkjingsjord jevnt over var svakere, det vil si mer geografisk spredt, enn i innlandet.

KOMBINASJONSBRUK

En stor del av bosettingen langs kysten vokste frem på grunnlag av kombinasjonsdrift mellom jordbruk og fiske. Fisk var en avgjørende byttevare for alle som ikke var selvberget med korn og andre matprodukter, og jorda skaffet viktige matvarer i de årene der det var uår i fisket. Dette skapte stabilitet i en bosetting som verken fiske eller jordbruk alene kunne ha skaffet.

Langt de fleste norske fiskere var altså bønder eller bodde på gårdsbruk, de var småskala fiskere eller *fiskerbønder*. Kun i strøk nær flere gode fiskefelt var det vanlig at mennene deltok i flere andre fiskerier i tillegg til det store sesongfisket, skreifisket i Lofoten eller vårsildfisket på Vestlandet. Altså noe som kunne ligne på helårsfiskere.

ARBEIDSDDELINGSSYSTEM

En kan vanskelig se på fiskarbonden som kun én person, men mer som et arbeidsdelingssystem på gårder og småbruk langs hele kysten. Dette systemet kunne bestå av mannen, kona, barna, de gamle og innleid arbeidskraft. Det var mannen som deltok på de ulike sesongfiskeriene, mens kona ofte hadde ansvaret for heimefiske til matauk på gården.

HARDT ARBEID ÅRET RUNDT

Hvordan artet arbeidsrytmen seg gjennom året på et typisk norsk småbruk ute ved kysten midt på 1800-tallet? Det vil avhenge hvor i landet vi befinner oss.

I en fiskerbygd i Sogn og Fjordane for eksempel, ville året starte med vårsildfisket, i de gode sesongene fra midten av januar til slutten av februar. Februar og mars gikk med til torskefiske, om det slo til. I mars, april og mai ville torsken blitt saltet og tørket til klippfisk, og levert eller fraktet til Bergen på forsommeren. Arbeidet med klippfisken ville blitt kombinert med gårdsarbeid. Gjødselen ville blitt kjørt ut og spredt i slutten av april, mens såing av korn og setting av poteter skjedde i første halvdel av mai. I mai ble det også spadd og tørket torv til brensel – en betydningsfull ressurs i skogfattige områder langs kysten. Etter våronna kunne en drive bankfiske etter lange, brosme og kveite, dette var også den beste tiden til å fiske laks og hummer. Slåttonna varte gjennom juli og august, kanskje også ut i september, da skulle også havren høstes og potetene tas opp. I de årene sommersildefisket slo til ville dette komme i konflikt med den arbeidskrevende slåttonna, der mannfolkene krevdes. Mange drenger og ugifte sønner ville nok velge det kapitalinnbringende sildefisket fremfor gårdsarbeidet. Da ble det desto mer arbeid på dem som var igjen, kona, barna og de gamle. Utover høsten og vinteren var det korntresking, slakting, nydyrking, reparasjonsarbeid på gården, heimefiske til daglig bruk og forberedelse til det kommende vintersildfiske.

Menn på fiske. FOTO: KANSTAD / NORDLANDSMUSEET

REGIONAL VARIASJON

Kombinasjonen mellom disse to næringsveiene varierte fra nord til sør i landet, avhengig av regionale klimatiske forhold og nærhet til fiskefeltene for de større sesongfiskeriene. Variasjonene er også tydelige mellom de ytre, midte og indre bygdene. Fra Trøndelagsfylkene og nordover var Lofotfisket det store innbringende sesongfisket, som gjerne startet i januar og kunne vare ut i april. Nye fartøy og nye fiskerier før og etter 1900 endret på dette bildet. Etter 1880 ble det utviklet kombinasjonsdrift med ulike fiskerier og med sel- og hvalfangst i gunstig beliggende regioner, som Sunnmøre. Islandsfiske etter sild og brislingfiske fra 1900 foregikk sommer og høst. Ikke minst sommerfiske etter torsk i Finnmark (loddetorskefisket).

SPESIALISERING

Mot slutten av 1800-tallet kom det også flere initiativ som tok sikte på å spesialisere fiskeren og bonden. Embetsverket mente denne kombinasjonen av fiske og jordbruk fremstod som lite produktiv. Det tjente verken fiskeriene eller jordbruket – fiskerne burde holde seg til fiske, og bøndene, i hvert fall i innbygdene, burde holde seg til jorda. Vårsildfiskets svikt rundt 1870 aktualiserte denne problemstillingen. Da silda kom tilbake 20 år seinere i 1890-årene ser vi at mennene fra fjordbygdene ikke kom tilbake til dette fisket, deltakelsen fra de midtre bygdene gikk også ned. Årsakene var flere. I løpet av

denne 20-årsperioden ser vi effekten av utskiftningslovene. De tidligere så oppstykkete gårdsbrukene ble satt sammen på nytt til mer enhetlige gårder. Da driftsbygningene likevel måtte flyttes, bygget mange moderne og luftige fjøs. Billigere importert korn gjorde at mange gikk bort fra dyrking av korn til husdyrhold. Fremveksten av meierier gav grunnlag for mer intensiv melkeproduksjon. Hele denne moderniseringen gjorde ekstraintekter fra fiske mindre nødvendig.

JORD GAV SIKKERHET

For fiskarbonden ytterst på kysten gav jorda fremdeles en trygghet som ikke fisket med sitt skiftene utbytte kunne gi. Jorda fungerte også som pantegrunnlag for investeringer i fisket. Og om mannen skulle bli borte på havet, som ikke var sjeldent på denne tiden, fungerte jorda som en forsikring for dem som var igjen.

EUROPAS STØRSTE MOTORISERTE FLÅTE FRA 1920-TALLET

I 1905 regner en med at det var det 100 000 fiskere i Norge, i nesten like mange åpne båter, altså uten dekk, små båter med årer eller seil, og med håndsnøre, line, garn og landnot som redskaper. Eksplosjonsmotoren som ble introdusert samme år, skulle revolusjonere fisket de to neste tiårene. I 1925 hadde landet fått Europas største flåte av små og mellomstore motordrevne fiske-

båter. Selv om dette effektiviserte fisket betydelig, steg tallet på fiskere i de økonomisk harde mellomkrigsårene til 120 000. Krisen førte til at fiskereide salgslag ble etablert, og for å sikre flest mulig arbeidsplasser ble tråling forbudt. I 1941 ble det dessuten bestemt at kun aktive fiskere kunne eie fiskefartøy, en bestemmelse som for øvrig er gjeldende fremdeles.

HADDE FLERE YRKER

I mellomkrigstiden var det fremdeles en liten andel av fiskerne som hadde dette som eneyrke. Vi ser også at flere skaffer seg ekstra inntekter i ulike håndverk, industri og anleggsarbeid. Etter at de større båtene i fiskeflåten ble motorisert ser vi også at fraktfart blir en viktigere tilleggsnæring. I perioden 1931–1948 fordeler fiskerne seg rimelig jevnt på de tre kategoriene eneyrke (21–52 uker), hovedyrke (11–20 uker) og biyrke (1–10 uker). Utover i etterkrigstiden gikk særlig andelen hovedyrkesfiskere ned. Men det var fremdeles kombinasjonen av fiske og jordbruk som dominerte bildet. Så lenge fiskerne kunne være hjemme i slåttonnene var dette en naturlig kombinasjon, men med den økte kapitalinnsatsen og intensivt fiske ble det vanskeligere. Verken sildefisket ved Island fra 1900 eller brislingfisket i fjordene, som begge foregikk på somrene, lot seg lett kombinere med gårdsdriften. Løsningen på dette varierte. I de midtre og indre bygdene gikk deltakelsen i fiskerierne ytterligere tilbake, mens ute ved kysten valgte de fleste å flytte tyngdepunktet over i fiskebåten. Ved siden av det tradisjonelle garn- og landnotfisket etter sild ble det fra 1930-årene bygget opp en svært effektiv flåte av snurpebåter.

FISKARBONDEN FORSVANT PÅ 1950-TALLET

Etter 2. verdenskrig har tallet på fiskere gått stadig nedover til dagens drøyt 11 000. I Sør-Norge kan en si at fiskerbonden som system forsvant i løpet av 1950-årene med slutten på vintersildfisket. I den havgående ringnotflåten på 1960-tallet var det heller ikke mange fiskere som arbeidet som håndverkere, på fraktefartøy eller på anlegg. I Nord-Norge og andre områder med fortsatt dominerende kystfiske levde fiskerbondesystemet videre noen tiår til, men også her forsvant etter hvert grunnlaget bort for en slik kombinasjonsdrift.

SENTRALE KILDER

NORGES OFFISIELLE STATISTIKK

Folketellingen

Er den sikreste kilden vi har over antall fiskere. Det er likevel først i 1920 at den trykte statistikken gir det samlede antall fiskere i hvert fylke. Før dette får vi tallet på de som hadde fiske som enenæring eller hovednæring, men ikke hvor mange som hadde fiske som tilleggsnæring. Folketellingen for 1920 blir tilgjengelig i 2020.

Fiskeriforsikringen/Fiskermanntallet

Ulykkesforsikringsloven av 1908 krevde at fiskere og fangstmenn skulle være forsikret mot eventuelle arbeidsulykker. Kommunene skulle føre manntall over personer eldre enn 15 år, som drev med saltvannsfiske eller fangst av dyr i havet. Fiskermanntallet omfattet navn, bosted, alder, sivilstatus, antall barn under 15 år, samt arbeidsgiver, hva slags type fiske som ble utført og om forsikringspremien var betalt.

«Mandtal over forsikringspliktige fiskere og fangstmænd» skal finnes i de kommunale arkivene (Fiskermanntallsnemnda) og i Riksarkivet (Trygdekontorarkivene).

ARKIVMATERIALE FRA FISKERIDIREKTORATET/ FISKERIDIREKTØREN

Årsberetninger vedkommende Norges fiskerier

Inneholder oppsynsberetninger om de ulike fiskerierne, beretninger om statens administrasjon og arbeid for å fremme fiskerierne, og utdrag fra årsberetningene til landets fiskeriselskaper, fiskeriforeninger og fiskarlag. Du finner denne på: ssb.no/a/histstat/nos/index.html

Fortegnelse over merkepliktige norske fiskefarkoster

Ble utgitt for første gang i 1920 og gir detaljerte opplysninger om hvert enkelt fartøy, som byggeår, størrelse, motortype, eierskap m.m. Du finner denne på brage.bibsys.no/xmlui/handle/11250/273582

Tre menn viser frem fangst i Lebesby en gang på 1940-tallet. FOTO: UKJENT/FINNMARKE FYLKESBIBLIOTEK

Bildet viser fiske av sild.
FOTO: UKJENT/DOMKIRKEODDEN

Fiskets gang

Utkom ukentlig fra 1910 og dekker løpende utviklingen i de viktigste fiskeriene, markedsberetninger, fiskeeksport m.m. Du finner denne på brage.bibsys.no/xmlui/handle/11250/273574

AVISER OG TIDSSKRIFTER

- ➔ *Norsk fiskeritidende* 1882–1930
- ➔ *Fiskaren* (Bergen) 1923–
- ➔ *Den norske fisker* (Ålesund) 1915–1916
- ➔ *MEA* (Tromsø) 1919–1921
- ➔ *Fisker-avisen* 1929–1939
- ➔ *Fiskeribladet* (Harstad) 1946–
- ➔ *Skagerak* (Krigerø) 1946–

Norsk fiskeritidende ligger digitalisert på hathitrust.org. De andre avisene kan finnes på Nasjonalbibliotekets nettsider.

STATISTIKK SOM FORTELLER GENERELT OM FISKERE OG DERES YRKESFORHOLD

Norges Fiskerier

Kom ut første gang i 1868. Her finner man opplysninger om verdiutbytte, oppfisket kvantum, deltakelse og redskaper i de store sesongfiskeriene. Fra 1913 også tallet på fiskere fordelt på ene-, hoved- og tilleggsnæring på fylkesnivå. Her finner man også sentrale opplysninger om foredlingsleddet. I tillegg finner man også eksporttall på fylkesnivå. Du finner denne på ssb.no/a/histstat/publikasjoner/histemne-06.html

Amtmennenes beretninger om kongeriket Norges økonomiske tilstand

Ble utgitt hvert femte år fra 1835, er en viktig fiskerihistorisk kilde for «Norges fiskerier» ble startet i 1868. Du finner denne på ssb.no/a/histstat/artikler/art-2008-04-18-01.html

Beretning om sunnhetstilstanden og medisinalforholdene

Var årlige rapporter fra distriktslegene om befolkningens «levemaate, hygieniske og økonomiske forhold». Du finner denne på ssb.no/a/histstat/nos/

Fiskeritelling

Fiskeritellingene i 1948, 1960 og 1971 gir alle et bredt innsyn i fiskeriene: Tallet på fiskere, deltakelse i fiske og annet arbeid, jordbruksareal og husdyrhold, redskaper, rorbuer og sjøhus, fiskebåtenes eierforhold, verdi, drivstofforbruk og fangst. Fiskernes inntekt og formue etc. Du finner denne på <https://www.ssb.no/a/histstat/publikasjoner/histemne-06.html>

**Trykk av
slektsbøker
i stivbind.**

**Meget gode
priser.**

Trykk i Baltikum
styrt fra Oslo – fritt levert
hele Norge

Forskningssjef

Jan Nossen sier:

**Moro å få slektshistorien
trykket hos Interface Media.**

Veldig flott resultat.

**Flere i slekten ville ha
mange eksemplarer!**

**[https://www.facebook.com/
slektoghistorieboker/](https://www.facebook.com/slektoghistorieboker/)**

Interface Media
Stålfjæra 16, 0975 Oslo
interfacemedia.no

Kyst

Denne artikkelen vil ta for seg noen av de statlige ansatte langs kysten og hvordan man kan finne informasjon om dem. Først og fremst handler den om dem som jobbet i Fyrvesenet. Men vi kommer også innom havnevesenet og losvesenet.

■ SIMEN LUNØE PIHL

■ Lindesnes fyrmuseum og Kystverkmusea

Da Norge skilte lag med Danmark i 1814, ble det opprettet en Kanal- og Havneinspektør. I 1821 fikk embetet også ansvar for fyr- og merketjenesten. I årene som fulgte ble det et økende fokus på utbyggingen av navigasjonshjelpemidler langs kysten, deriblant fyr. I 1841 ble forvaltningen delt i to embeter: Havne- og kanaldirektøren og Fyrdirektøren. Dette er første gang direktørtittelen brukes i norsk forvaltning, og dermed også direktorat.

Direktoratene var underlagt Marinedepartementet. I årene som fulgte ble de mer og mer uavhengige av sitt fagdepartement når det gjaldt prosjekt og prioriteringer.

UTBYGGINGEN SKJØT FART PÅ 1800-TALLET

Fra 1830-tallet begynte den franske ingeniøren Augustin Fresnells fyrlinse å gjøre sitt inntog på fyrene. Det første norske fyr med fyrlinse fra Fresnell ble satt opp på Oksey ved Kristiansand i 1832. Med det var Norge det tredje landet i verden der teknologien ble tatt i bruk. Linseteknologien førte til at lyssettingen av fyrene ble sterkere og mer stabil. Videre utvikling av teknologien førte til at man kunne regulere lyskarakteren i større grad enn tidligere. Med lys, blink og formørking kunne lyset i hvert enkelt fyr skille seg fra fyrene i nærområdet. Fagfolk i ledelsen, spesialiserte arbeidslag og tilegnelse av ny teknologi, gjorde at utbyggingen av fyr langs Norges kyst skjøt fart. I første omgang var det den sørlige landsdelen som ble dekket.

Etter opprettelsen av Fyrdirektoratet i 1841 økte antallet fyrstasjoner ytterligere. Utvikling av teknologi førte til at man mot slutten av 1880-årene kunne bygge ut fyrlykter i et mye større omfang enn tidligere. I 1893 var kysten såpass godt lyssatt at den muliggjorde faste dampskipsruter med anløp både dag og natt. Det året startet også Hurtigruten.

SUNNMØRSK SPESIALITET

Den størstilt utbyggingen ble ledet fra Oslo, men arbeidskraften ble hentet andre steder. Lokale arbeidsfolk ble brukt i en viss utstrekning, men etter hvert skulle fyrbyggingen bli en sunnmørsk spesialitet. Etter sigende kan kontakten mellom Fyrdirektoratet i Oslo og sunnmøringene ha tatt til i 1838. Da ble Ole Gammelsen Mork antatt som formann for et arbeidslag som skulle sette ned fortøyningsfester. Mork var minerer, en som jobber med å bryte i fjell, og en erfaren steinarbeider. I 1825–26 hadde Mork deltatt i byggingen av Runde fyr. Etterpå hadde han om somrene deltatt i vei- og brobygging, og om vinteren drev han fiske. Sammen med sine kollegaer må de ha gjort et godt inntrykk på direktoratet, og etter hvert skulle de og deres sambygdinge danne arbeidslag, som sommer etter sommer reiste ut fra Sunnmøre. De dro nord- eller sydover for å utføre oppdrag med bygging av fyrstasjoner, havner, merking av leder og nedsetting av fortøyningsfester. Gårdsarbeidet fikk kvinnene ta seg av. I mange år var det 15 til 20 arbeidslag i gang, 150 til 200 mann. Sunnmøringene kom til å sette sitt preg på Fyrvesenet og senere Kystverket.

Fyrmester Olaus Blekum på Lindesnes hadde bakgrunn fra Kongsberg og Horten.

ET LITE HOVEDKONTOR

Fyrdirektoratet hadde et lite hovedkontor, som styrte drift, planlegging og tegning av nye fyrstasjoner og sjømerker. Første fyrdirektør var Oluf Arntzen (1841–1855), før den mer kjente Carl Fredrik Diriks (1855–1882) tok over. Følgende direktører var Diderik Rye (1882–1909), Trygve Holst (1909–1930), Peder Horn (1930–1946) og Fridtjof Hasund (1946–1968).

Hovedkontoret hadde få ansatte. Fra 1841–1877 hadde man to sjøkyndige assistenter. Kontorpersonalet ble ikke skilt ut i budsjettet før 1879/80, da med to personer, en kopist, i dag kalt sekretær eller assistent, og en bokholder. I 1866 og frem til sin død i 1885 jobbet en danskfødt mann med etternavnet Le Maire som bygningskyndig assistent. Det vil si at han var med på både å tegne og lede byggingen av fyrstasjoner. I 1883 ble den første tekniske assistenten, Ole Østensjø ansatt. Med Saraldo Binfield (Andersen) fra 1893 og Carl Fridtjof Rode fra 1891 fikk man et lite fagmiljø av ingeniører. De tegnet og planla utbyggingen av fyr, fyrlykter og sjømerker over hele landet.

KUNNE BO FLERE FAMILIER PÅ FYRENE

Fyrstasjonene ble befolket av fyrvoktere og assistenter. De ble rekruttert fra forskjellige yrkesgrupper, men en stor del av dem hadde bakgrunn fra maritime yrker. Det var fiskere, sjøfolk og folk fra marinen. En og annen fyrbygger kunne også gå over til en karriere som

Livet på fyrstasjonene inneholdt en stor grad av selvhushold. Geiter var vanlige husdyr og de gav melk til barna. Her er mor, barn og geiter på Bremstein fyr en gang på 1930-tallet.

fyrvokter. Ole Gammelsen Mork er et eksempel på det. For Mork var det stort for en mann med lite utdanning å få bli statens mann. De minste stasjonene ble bemannet av en mann og hans familie, mens det på de større kystfyrene kunne bo flere familier, samt ugifte assistenter og guvernanter.

Så lenge fyrene var «familiebedrifter, var de også hjem for familiene som bodde på dem. Av praktiske grunner måtte barna reise av sted for skole og utdanning etter hvert, men fruene bodde på stasjonene sammen med sine ektemenn. Mange av dem ble etter hvert like kunnskapsrike om fyrdriften som sine menn og kunne steppe inn om nødvendig.

Dette mønsteret var vanlig frem til 1950- og 60-tallet, da stasjonene etter hvert ble omgjort til tårnstasjoner. Familiene fikk flytte på land og fyrvokterne jobbet turnus.

FYR-, HAVNE- OG LOSVESEN I ARKIVENE

I 2008 ble Kystverkmusea, Kystverkets etatsmuseum opprettet. Kystverkmusea er et museum organisert i et nettverk. Opprinnelig bestod det av Lindesnes fyrmuseum, Jærmuseet (Tungenes fyr), Sunnmøre museum (Dalsfjord fyrmuseum) og Museum Nord (Lofotmuseet). I 2015 ble Kystverkmusea utvidet med Museene for kystkultur og gjenreisning i Finnmark – Kystmuseene. Ved museene finnes kompetanse innenfor Kystverk-regionene de er plassert i, men også på forskjellige nisjer: Lindesnes fyrmuseum har fyrhistorie, Tungenes fyr har losvesen og VTS (sjøtrafikkovervåkning). Dalsfjord fyrmuseum har fyrbyggere, fyrhistorie og fyrvesenets fartøy og Lofotmuseet har havnehistorie. Kystmuseene i Finnmark har ikke et spesielt fagområde ennå.

Kystverkmusea får stadig henvendelser fra folk som har hatt en slektning på et eller annet fyr. Vi gjør så godt vi kan for å hjelpe. Dessverre har ikke museene noe register tilgjengelig digitalt, men i bind 2 av tobindsverket *Norges fyr* av Birger Bjørkhaug og Svein Poulsson finnes det en oversikt over fyrforvaltere, fyrvoktere og fyrmestere ved de fleste fyrene fra 1842 til 1986. Dette bokverket er tilgjengelig på Nasjonalbibliotekets nettsider. Assistenter og reserveassistenter er ikke med i denne oversikten, så det betyr at personene som nevnes bare kan følges så lenge de hadde «lederansvar» ved en fyrstasjon.

Arkivene fra de enkelte fyrstasjonene skal være overlevert statsarkivene, men dessverre er det ikke alltid slik. En del arkiv har aldri kommet dit og enkelte kan være tapt. Kystdirektoratet (senere Kystverket) avleverte mellom 1983 og 1985 127 hyllemeter med arkiver etter Fyrdirektoratet. Dette er registrert i katalog 1287.2/11, bind I og II. Der er kopibøker og journaler tilbake til 1841. Kopibøkene går fram til 1963 og journalene til

Arbeidslag fra Sunnmøre på Lindesnes i 1920. Da ble fyrstasjonen utrustet med tåkelur og her trekker fyrarbeiderne en lufttank til denne opp til det nybygde maskinhuset ved fyrtårnet.

1951. Senere er ytterligere 41 hyllemeter med arkiv overlevert.

Når det gjelder ansatte i fyrvesenet så vet man at noen utførlige protokoller finnes, men de er ennå ikke skannet. Fyrdirektoratets arkiv er arkivert hos Riksarkivet (RA/S-1602 – Fyrdirektoratet). I dette arkivet finnes blant annet informasjon om personalet i fyrvesenet RA/S-1602 Arkivdel 1 P Personalforvaltning. Mesteparten av materialet innen temaet finnes hos Riksarkivet.

Arkivene fra Statens havnevesen skal være overlevert de respektive statsarkivene. I alle fall er arkiv fra til 1., 3. og 4. distrikt overlevert Statsarkivene i henholdsvis Kristiansand og Trondheim. Riksarkivet har også en samling fotografier fra Havnevesenet.

Arkivsaker gjeldende Fyr- og Havnevesen kan forøvrig finnes i arkivene knyttet til Losvesenet, som også er å finne hos Arkivverket. Arkiv fra Losvesenet finnes i likhet med de øvrige arkivene både i statsarkivene og sentralt ved Riksarkivet, i både Forsvarsdepartementets arkiv og arkivene etter Fiskeridepartementet. Her kan du blant annet finne informasjon om ansatte. I 2020 er det for øvrig 300 år siden den første norske losforordningen forelå. Kystverkmusea vil markere dette med et forsknings-

prosjekt, formidling og ulike arrangement i samarbeid med blant annet Kystverket.

Av litteratur kan vi foruten Bjørkhaug og Poulssons tobindsverk om *Norges fyr* anbefale Ole Kolsruds bok *Moderniseringsstaten 1800-tallets direktorater*, og Jostein Nerbøvik sin bok *Holmgang med havet 1838–1914* om fyrbyggerne fra Volda. Den sistnevnte boka er i likhet med *Norges fyr* tilgjengelig digitalt på Nasjonalbibliotekets nettsider.

Vi anbefaler også søk i folketellingen fra 1910, hvor både fyrvokter, havnearbeider, los og dykker er relevante yrker å søke i.

SAVNER DU INFO OM SJØFOLK?

Slekt og Data 1-2017 hadde tema «Sjø og kyst», og hadde flere artikler om sjøfolk. Du finner bladet på våre nettsider. Der finner du også flere digitaliserte kilder til sjøfolk.

Bergverk

Bergverksdrift har vært en viktig næring i Norge i over fire hundre år, og kildene til de som arbeidet der er ofte svært gode.

■ BJØRN IVAR BERG

■ Norsk Bergverksmuseum, Kongsberg

Mange mennesker har vært involvert i bergverksnæringen som ansatte og leverandører av varer og tjenester. Bergverkene har etterlatt mange skriftlige kilder med personopplysninger. Likesom ved selve gruvedriften, kan det riktignok være nødvendig å grave dypt og lenge for å finne de «gullkorn» man søker. Vi kommer tilbake til konkrete kilder du kan bruke i slektsforskningen din på slutten av denne artikkelen.

637 INVOLVERTE DOKUMENTERT PÅ 1500-TALLET

Utvinning av stein til redskaper og bygningsformål har foregått så langt tilbake i forhistorien at enkeltpersoner ikke kan identifiseres. Den første statlige satsingen på malmer, utnyttbare metallholdige mineraler, kom på 1500-tallet. Kong Christian 3. satte etter maktovertakelsen i 1536–37 i gang bergverk i Telemark, Sandsvær og ved Oslo med tyske bergmenn. Satsingen ble oppgitt i 1549. I alt 637 involverte med ulike funksjoner er dokumentert, derav 403 tyske menn (Berg 2000).

DRIFTEN KULMINERTE I 1770

Kong Christian 4. startet etter 1600 opp flere bergverk og rekrutterte fagarbeidere, eksperter og ledere fra Tyskland. Størst ble Kongsberg Sølvverk (1623). Nordmenn fikk også arbeid, først som grovarbeidere, senere som fagarbeidere og i høyere stillinger. Flere private jernverk og noen kobberverk, med Røros (1644) og Løkken (1654) som de største, kom i drift. Også svensker ble ansatt. Best dokumentert er den tyske innvandringen, både til Kongsberg og til Røros – gjerne indirekte via Kongsberg og kobberverket på Kvikne (1632).

Driften i tidlig nytid kulminerte i 1770, da det var ansatt 4075 arbeidere og funksjonærer ved Kongsberg Sølvverk. I tillegg til verkenes ansatte, kom tusenvis av bønder som drev med skogsarbeid, kullbrenning og kjøring til store og små verk.

NORD-NORGE MED FRA 1800-TALLET

På 1800-tallet var flere av de gamle bergverkene fortsatt i drift, og nye kom til. Modum Blåfargeverk, basert på koboltmalm, hadde vært drevet av staten fra 1776 og fikk en kortvarig storhetstid i privat eie fra 1822 til 1848 med opp mot 1200 ansatte. Nord-Norge kom nå med i bergverksdriften, med Kåfjord kobberverk i Alta som det første (650 arbeidere i 1840). Fra midten av århundret kom flere nikkelverk i drift. Sink og molybden ble også aktuelle metaller.

SVOVELKIS GA OPPSVING

Industrialiseringen skapte behov for nye råstoffer. For Norge ble svovelkis viktig fra 1860-årene. Svovelkis ble ofte utvunnet sammen med kobber og ga flere av de gamle kobberverkene et oppsving. Industrialiseringen med ny teknologi og elektrisk kraft skapte muligheter for utnyttelse av store jernmalforekomster som i Sør-Varanger og Rana. På 1900-tallet kom dessuten andre forekomster i drift, både på malmer og industrimineraler

En gruvearbeider
røyker pipe i en
gruve på Røros.

FOTO: FRITS SOLVANG/DEXTRA PHOTO

Gruvearbeidere i 1918. FOTO: OSCAR HOLTE / MUSEA I NORD-ØSTERDALEN

som ilmenitt (Sokndal i Rogaland), olivin og kalkstein til sementproduksjon. Kull på Svalbard har blitt utvunnet i over hundre år.

Sysselsettingen i bergverksdriften kulminerte omkring 1918 med over 10 000 ansatte, i tillegg til leverandører og andre involverte. De største bedriftene, A/S Sydvaranger og Sulitjelma gruver, hadde tidvis over 1500 ansatte. Fra 1975 ble de fleste malmgruvene nedlagt, og bare to er nå i drift (Titania AS i Sokndal og Rana Gruber AS). Mineralnæringen produserer i dag hovedsakelig puk, grus, bygningsstein og industrimineraler.

OPPLÆRING PÅ ULIKE VIS

Etter innvandringen i etableringsfasen ble de fleste arbeiderne rekruttert fra nærområdene. Noen arbeidere, eksperter og funksjonærer flyttet omkring mellom ulike verk. Fagkunnskap kunne erverves på tradisjonelt vis ved læring fra mann til mann, i noen fag på håndverksbasis, blant annet var mange smeder av ulik art knyttet til verksdriften. På 1700-tallet kom det i gang mer

organisert utdanning av ledere og det som senere ble kalt bergingeniører ved Bergseminaret på Kongsberg (1757–1814). Utdanningen ble fra 1814 videreført med bergstudiet ved Universitetet i Oslo og fra 1910 ved Norges Tekniske Høgskole i Trondheim. På mellomnivå kom Bergskolen på Kongsberg med utdanning av stigere og bergteknikere i gang i 1866, fra 1957 videreført i Trondheim.

OM KILDENE

Kildedekningen er best for de statlige bergverkene, men også fra private bergverk som Røros, flere jernverk og bedrifter på 1900-tallet er det bevart gode arkiver. Vanlige personalhistoriske kilder er regnskaper med lønningslister. De gir god informasjon om stillinger og arbeidsoppgaver, lønn og andre ytelser, inkludert pensjoner og andre sosiale ordninger.

Rekonstruksjon av livsløp i arbeidsforholdene lar seg gjøre, men krever stor arbeidsinnsats og fagkunnskaper. Det var for eksempel mange ulike yrkesbetegnelser både

nede i gruvene og ved de ulike daganleggene der malmen ble behandlet og servicefunksjoner utført. For funksjonærer var det et komplekst hierarki av stillinger.

Det finnes litteratur til hjelp, blant annet verkshistorier og noen personalhistoriske arbeider. For 1700-tallet tillater forfatteren seg å nevne sin egen bok *Glemte mennesker* som følger noen innflyttede hedmarkinger til Kongsberg gjennom tre generasjoner som arbeidere ved Sølvverket i ulike stillinger, deres familier, bolig- og øvrige levestandarder. Per R. Mikkelsens *Bergverksfortellinger* gir mange gode historier knyttet til bergverksfolk rundt om i landet til ulike tider.

For noen bedrifter finnes det personalhistoriske kilder med opplysninger utover lønn og stillinger. Ved Kongsberg Sølvverk ble det på ulike tidspunkt tatt opp *manntall* der det ble notert forhold som fødested, alder, tjenestetid, bosted og annen personinformasjon. Tre av manntallene er av Norsk Bergverksmuseum nylig lagt ut søkbare på Digitalarkivet.no (1711, 1724 og 1765), mens to andre er publisert i museets skriftserie (1732, 1805). Flere manntall finnes i verksarkivet som nå er under ordning på Statsarkivet i Kongsberg.

Det er ukjent om så gode manntall finnes for andre bergverk, men det finnes lignende lister i noen arkiver, for eksempel over tilgang og avgang av arbeidere.

Oversikt over statlige funksjonærer tilknyttet Sølvverket og Bergamtene som hadde forvaltning av næringen, er til dels publisert (T. Weidling: *Eneveldets menn i Norge*) og til dels registrert i et kartotek på Norsk Bergverksmuseum etter et eldre manuskript (Brünnich: *Norges Berg-Etat*).

De mange, gode kildene gjør bergverksdriften til en av de best dokumenterte virksomhetene i norsk historie, også på individnivå. Det vi kan kalle «vanlige folk» med tilknytning til bergverk har etterlatt seg langt bedre spor her enn i mange andre deler av samfunnet. ■ ■

LITTERATUR

- B.I. Berg (red.) m.fl.: *Bergverk i Norge. Kulturminner og historie*, Fagbokforlaget 2016
- B.I. Berg: *Eksaminasjonsmanntall Kongsberg Sølvverk 1732*, Bergverksmuseet Skrift nr. 1, Kongsberg 1983
- B.I. Berg: *Glemte mennesker. Bergmannsslekten Bratteberg på Kongsberg 1742–1812*, Novus, Oslo 2005
- B.I. Berg: *Tyskere ved norske bergverk på 1500-tallet*, BVM arbeidsnotat 1/2000, Norsk Bergverksmuseum, Kongsberg
- W. Hervig: *Avskjedelsesmanntall Kongsberg Sølvverk 1805*, Bergverksmuseet Skrift nr. 8, Kongsberg 1993
- Huhnhauser: *Die deutsche Einwanderung in Kongsberg*, Oslo 1944
- P.R. Mikkelsen: *Bergverksfortellinger. Introduksjon til norsk bergverks historie*, Montanus forlag 2018
- V. Seresse: *Tysk bergverkstradisjon ved Røros kobberverk 1671–1685*, DKNVS Skrifter 2/1992, Tapir, Trondheim
- T. Weidling: *Eneveldets menn i Norge*, Riksarkivaren Skriftserie 7, Oslo 2000

Gruvearbeidere ved Follidal Verk. FOTO: MUSEA I NORD-ØSTERDALEN

Industri og fabrikk

Tusener av nordmenn forlot landsbygda for å bli fabrikkarbeidere i byene på 1800-tallet. Industrien var preget av stor vekst, men også nedgangstid og kriser.

■ OLE MARTIN RØNNING OG TOR ARE JOHANSEN
■ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

I 1840-årene vokste det fram en egen industri i Norge. Fabrikproduksjonen, hovedsakelig innenfor tekstil- og metallindustrien, begynte i det små, men spredte seg gradvis rundt om i landet. Samtidig vokste etterspørselen etter arbeidskraft, og stadig flere arbeidere ble involvert i virksomheten. Industrien oppsto i byene, først og fremst Kristiania (Oslo). Kraftkilden var elver og fossefall. I Kristiania foregikk industriutbyggingen hovedsakelig langs Akerselva.

FORLOT LANDSBYGDA FOR Å BLI FABRIKKARBEIDERE

Gjennom 1890-årene skjøt utviklingen fart. Industriproduksjonen ble mangedoblet. Mange forlot landsbygda der de bodde og flyttet til byene for å bli fabrikkarbeidere. Befolkningen i Kristiania vokste fra 77 000 i 1876 til 230 000 i 1900. Samtidig var forholdene for arbeiderne dårlige. Betalingen var så som så, arbeidstiden lang, barnarbeid florerte og mange arbeidere var utsatt for skader på arbeidsplassen.

KJØNNSSKILLE I ARBEIDSTOKKEN

Fra industrialiseringens tidlige fase i 1840-50-årene og til begynnelsen av 1900-tallet ble det særlig skapt mange nye virksomheter og arbeidsplasser innen tekstilindustri (veverier, spinnerier etc.) og mekanisk industri (mekaniske verksteder, verktøymaskinfabrikker, verft etc.). I disse bransjene var det et svært tydelig kjønnskillen i arbeidstokken. Tekstilindustrien var dominert av store virksomheter med mange arbeidere, og her var det en klar overvekt av kvinner. Mekanisk industri var også preget av store virksomheter, men her er det nok riktig å si at det knapt fantes kvinnelige arbeidere overhodet. Til de ulike yrkesgruppene i de mekaniske verkstedene

Norsk Hydros fabrikk på Rjukan. Fra salpeterpakkeriet i 1912. FOTO: UKJENT / ARBEIDERBEVEGELSENS ARKIV OG BIBLIOTEK

ble det stort sett bare rekruttert menn. I fyrstikkindustrien var bildet mer sammensatt. Her jobbet det både menn og kvinner, men med noe ulike oppgaver. Fra de siste tiårene av 1800-tallet ble trykkeridelen av avisbransjen mekanisert og industrialisert. I disse virksomhetene var det en økende andel kvinner fram mot begynnelsen av 1900-tallet.

FAGFORENINGER FRA 1870-ÅRENE

Fra 1870-årene begynte arbeiderne å organisere seg i fagforeninger. Dermed kunne de forhandle med arbeidsgiverne om lønn og arbeidsvilkår. Etter hvert opp-

sto det også en politisk arbeiderbevegelse. Arbeiderpartiet ble stiftet i 1887. Fra århundreskiftet og fram mot første verdenskrig vokste arbeiderbevegelsen. Stadig flere arbeidere, både kvinner og menn, ble engasjert i politisk og faglig arbeid. Det skjedde samtidig med at industrien både ekspanderte og endret karakter. Med selskaper som Norsk Hydro vokste det fram en ny type storindustri basert på elektrisk kraft.

KRISE PÅ KRISE

Etter 1. verdenskrig ble det slutt på oppgangen for industrien i Norge. Gjennom 1920- og første halvdel av

1930-årene kom krise på krise. Streiker og konflikter dominerte arbeidslivet. Produksjonen falt. Arbeidsledigheten økte, samtidig som antallet organiserte arbeidere gikk ned. Forholdene for arbeiderne var vanskelige.

Fra 1935 endret dette seg. Konfliktnivået mellom partene i arbeidslivet sank. Den nye samforståelsen fikk drahjelp av økt etterspørsel internasjonalt og utviklingen av ny forbruksvareindustri beregnet for hjemmemarkedet. På nytt steg industriproduksjonen. Arbeidsstokken økte, selv om det fremdeles var en del arbeidsledige. På denne tiden opplevde arbeiderbevegelsen en veldig framgang. Antallet fagorganiserte økte kraftig, samtidig som det utviklet seg et omfattende idretts-,

Kvinnelige seilduksarbeidere ved «Seilduken», Christiania Seildugsfabrik i oktober 1930.

FOTO: ARBEIDERBLADET / ARBEIDERBEVEGELSENS ARKIV OG BIBLIOTEK

Sagbruksarbeidere ved Sellebakk Bruk i 1898.

FOTO: UKJENT / ARBEIDERBEVEGELSENS ARKIV OG BIBLIOTEK

FOTO: ANDERS BIERN WILSE / ARBEIDERBEVEGELSENS ARKIV OG BIBLIOTEK

Grønvold og Nitedal Fyrstikkfabrikk. Kvinner i arbeid ved maskin for nedlegging av stikker i esker i 1907.

kultur- og organisasjonsliv i arbeiderbevegelsens regi. Alle slags organisasjoner ble opprettet, fra radiolytterklubber til foreninger for arkitekter og ingeniører.

VOKSENDE BYER I TAKT MED ØKT INDUSTRIPRODUKSJON

Etter 2. verdenskrig fortsatte veksten for industrien i Norge. Årene fra 1945 til 1980 var en typisk industriperiode. Over hele landet vokste byene i takt med den økte industriproduksjonen. Bybefolkningen steg fra omtrent 900 000 i 1945 til 1,8 millioner i 1980. Samtidig vokste tallet på industriarbeidere fra ca. 140 000 til ca. 400 000 i samme tidsrom. Mange av disse arbeiderne ble med i arbeiderbevegelsen, selv om det svært varierte organisasjonslivet fra 1930-årene gradvis forsvant.

KILDER TIL FABRIKKARBEIDERE

Hos Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo finnes det et omfattende kildemateriale fra norsk arbeiderbevegelse, som er samlet inn helt fra begynnelsen av 1900-tallet og fram til i dag. For den som er på jakt etter opplysninger om bestemte personer kan arkivets 8000 hyllemeter med arkiver framstå som en gullgrube. Det er som regel vanskelig å finne noe særlig kilder om ordinære medlemmer av fagforeninger og partilag. Men har noen hatt verv eller utmerket seg på en eller annen måte i en av arbeiderbevegelsens mange organisasjoner, er det sannsynligvis dokumentert i interne publikasjoner eller kilder.

Arkiver fra industribedrifter er i svært liten grad bevart. Teknisk museum har likevel noen; for eksempel arkivene etter Hjula veveri, Vøien bomullsspinneri, Akers

mekaniske verksted, Elektrisk bureau og Tandberg radiofabrikk. I slektsforskningssammenheng kan det gjøres interessante funn i slike arkiver. De kan inneholde oversikter over ansatte og lønningslister – men også dokumentasjon på arbeidskonflikter og reaksjoner mot arbeidere som har deltatt i streiker og andre former for aksjoner. Tilsvarende kildemateriale kan også finnes i fagorganisasjonsarkiver ved Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek eller lokale arbeiderbevegelsens arkiver, statsarkiver og lignende utover landet. Bruk gjerne Arkivportalen.no for å finne ut hva som finnes hvor.

I tillegg til å bevare materiale fra arbeiderbevegelsens sentrale organisasjoner og partier, fungerer Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo som et lokalarkiv for Oslo, Akershus og Buskerud. Rundt om i landet er det også bygget opp lokale arkiver for arbeiderbevegelsen. Samlingene befinner seg ofte på Statsarkivet, slik som i Kristiansand, Stavanger, Trondheim og Tromsø, eller på andre arkivinstitusjoner som for eksempel Bergen by-arkiv, Vestfoldarkivet og Opplandsarkivet. I Skien og Hamar drifter arbeiderbevegelsen sine egne arkivsamlinger. Vil du forsøke å finne opplysninger om slektninger eller andre personer som har vært aktive innenfor arbeiderbevegelsen, er disse stedene verdt å kontakte. Uansett vil Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo kunne gi deg svar på spørsmål eller veiledning. Arkivet er åpent hver dag. ■ ■

Håndverk

Når man snakker om håndverkets historie, kan det være lurt å skille mellom håndverk i by og land.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

– I Norge har befolkningen historisk hovedsakelig bodd på landsbygda. Der har håndverket vært en del av allmennferdigheten helt opp mot vår tid. Du skulle kunne klare deg selv, og fikk opplæring i flere oppgaver fra du var helt ung slik at du kunne mestre disse på et visst nivå. For eksempel å bygge hus, sy klær eller slakte. Noen ble selvsagt så flinke at de kunne livnære seg av håndverket, men de hadde ingen formell opplæring i dette. Mange hadde også håndverket som en bigeskjeft, for eksempel ved at de spesialiserte seg som skredder og reiste rundt og solgte tjenestene sine fra gård til gård, sier Inger Smedsrud ved Norsk Håndverksinstitutt.

HÅNDVERK ORGANISERT I LAUGSSYSTEM

I byene var håndverket mye mer formalisert. I flere hundre år lå en rekke håndverk inn under et laugssystem. Laugene organiserte håndverkerne, drev i enkelte

tilfeller sosiale tiltak og bestemte hvem som skulle bli tatt opp som lærling i faget.

– Det blir diskutert når de første laugene kom. Innen noen håndverk kom de allerede fra 1200-tallet, men fra 1500-tallet var de virkelig etablerte. Laugene fantes i byene, da primært Oslo, Bergen og Trondheim, og det var vanlig at det fantes laug for rundt ti til tolv håndverksfag, sier Smedsrud.

I Oslo fantes det blant annet laug for skreddere, skomakere, gullsmeder, vevere, slaktere, smeder, bakere, snekkere og fellberedere. For å bli lærling i fagene måtte du oppfylle flere kvalifikasjoner.

– Blant annet måtte ikke lærlingen være født utenfor ekteskap. Det var også flere andre slike moralske krav som måtte oppfylles, sier Smedsrud.

NEDERST PÅ RANGSTIGEN

De lærlingene som ble tatt inn, bodde hos mesteren. Ofte ble de i tre år eller mer. Om foreldrene var velstående, og dermed kunne gi en økonomisk kompensasjon for opplæringen, var læretiden ofte kortere.

– Lærlingene havnet nederst på rangstigen, og de var så unge at de i dag ville blitt definert som barn. Så det var nok tøft. Siden de var nederst på rangstigen, fikk de ofte oppgavene ingen andre ville ha. Som å stå opp først av alle for å fyre i ovnen, sier Smedsrud.

Etter opplæringen var ferdig ble lærlingene svenner. Mange håndverkstradisjoner var sterkt påvirket av verden rundt og kom til Norge via utlandet, blant annet med hanseatene i Bergen. Det var derfor vanlig at svennene reiste nedover i Europa for videre opplæring og erfaring.

ENKER KUNNE DRIVE VIDERE, UNDER VISSE KRAV

Om de var virkelig gode kunne de etter hvert bli mester. Hvem som ble det bestemte lauset. Lauget kunne også straffe dem som viste seg å ikke være gode nok i jobben

Arbeidere inne i en tønnefabrikk i Gildeskål kommune.

FOTO: NORDLANDSMUSEET

Gullsmeder i arbeid i verkstedet rundt århundreskiftet.

FOTO: SEVERIN WORMHETERSEN / NORSK TEKNISKMUSEUM

En skomaker i Ringsaker sitter og arbeider en gang mellom 1910 og 1920.

FOTO: FRØKEN DEHL / DOMKREDDEN

sin og fikk mange klager. Laugene tok også på seg en del sosiale oppgaver. Blant annet kunne de gi økonomisk støtte til enker etter mestere som hadde gått bort.

– Enker kunne drive virksomheten videre, men bare om de hadde en mannlig svenn ansatt, sier Smedsrud.

FORSVANT PÅ 1800-TALLET

I 1839 fantes det 44 laug og 1331 mestre i Norge. Siden laugene hadde nesten all makt over næringslivet i byene, ville myndighetene etter hvert ha dem bort. Tre lover, av 1839, 1866 og 1875, bygde gradvis ned laugsvesenet.

Senere ble opplæringen gradvis mer offentlig organisert, og fagorganisasjoner vokste frem.

– På midten av 1800-tallet kom det skoler som lærte lærlingene geometri og tegning. Og fra slutten av 1800-tallet kom de tekniske aftenskolene. Fra 1900-tallet, da industrialiseringen kom for fullt til Norge, ble kravet til håndverkeres kunnskap og opplæring gradvis redusert, sier Smedsrud.

MANGE YRKER HAR FORSVUNNET

I kildene kan du støte på mange yrkestitler som ikke finnes i dag. Og yrker som var svært utbredt før, men som nesten ikke finnes lenger.

– Et eksempel er skomakerfaget, som nesten ikke finnes i dag. Jeg har sett statistikk fra Statistisk sentralbyrå, som viser at det var flere skomakere enn tømrere og snekkere rundt 1900. Bare ti år etter var det nesten 30 prosent færre. Årsaken var industrialiseringen som førte til at vi fikk en skoindustri her til lands. Bøkker er en annen yrkesgruppe. I 1920 var det nesten 1500 bøkkere i Norge, nå er det nesten ingen igjen, sier Smedsrud.

KILDER TIL HÅNDVERKERE

ARKIVER ETTER LAUG

Det finnes bevart materiale etter mange laugsvesen/laug. Her kan det finnes kontraktprotokoller, lærekontrakter, forhandlingsprotokoller og mye mer. Søk på «laug» på Arkivportalen.no for å få en oversikt over hva som finnes hvor.

BORGERBOK

I borgerbøkene finner du borgerne i en by, i denne sammenhengen betyr det mennesker som drev ulike næringer innen håndverk og handel. Flere borgerbøker er digitalisert, og du finner dem blant annet på Digitalarkivet.no (Christiania) og Bergen byarkiv sine nettsider (Bergen).

ARKIVER ETTER FAGFORBUND

Mange håndverkere har vært organisert i fagforbund. Du kan få en oversikt over hvilket arkivmateriale som finnes hvor på Arkivportalen.no. Om du ikke finner noe der, kan materialet fremdeles befinne seg hos forbundet selv.

ARKIVER ETTER BEDRIFTER

Det finnes mange bedriftsarkiver, etter både små og store bedrifter. Blant annet skomakere og gullsmeder. Du kan sjekke om det finnes et arkiv etter akkurat bedriften du leter etter ved å søke på Arkivportalen.no.

LITTERATUR

- ➊ *Norges håndverkere. Bind 1 og 2* – Victor Prytz (utgitt 1938)
- ➋ *Norges håndverksmestere. Bind 1 og 2* – Helge Riis (utgitt 1958)
- ➌ *Håndverkere 1990* – Karl Ragnar Gjertsen
- ➍ *Håndverkere 1994* – Karl Ragnar Gjertsen

I tillegg finnes det flere bøker som omhandler håndverkere i en bestemt by og lignende.

KILDE: Store Norske Leksikon – Laug

Handel

Både kvinner og menn drev handel i Norge, men hvilke varer de solgte varierte gjerne.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

Fra 1200-tallet og utover var handelsnæringen i Norge drevet som laug. Laugene var en sammenslutning av handelsmenn og håndverkere, som beskyttet sine medlemmers interesser. Det var kongen som gav disse handelsmennene og håndverkerne enerett til å drive håndverk og handel.

Laugene forsvant gradvis mot slutten av 1800-tallet, blant annet etter innføring av nye lover i 1839, 1866 og 1875.

– Allerede på 1700-tallet endret laugssystemet seg, og grunnloven av 1814 la ikke bare grunnlaget for etableringen av en ny politisk konstitusjon, men også etablering av en ny økonomisk orden. For næringsfrihet var en sak som stod sentralt i diskusjonen på Eidsvoll. I 1842 kom det en ny handelslov som sa at alle menn og alle enslige kvinner over 25 år, altså ugifte, skilte og enker, fikk lov til å drive handel, sier Eirinn Larsen, førsteamanuensis i historie ved Universitetet i Oslo. Hun har blant annet forsket på kvinner i næringslivet på 1800- og 1900-tallet.

FORMELL GODKJENNING

Etter den nye handelsloven kom i 1842 ble det enklere å drive handel for dem som ønsket det, men det var fremdeles noen føringer handelsmenn og -kvinner måtte følge.

– For å drive handel måtte du ha en formell godkjenning fra myndighetene, med mindre du handlet med fetevarer, altså jordbruksvarer. Det kunne du gjøre uten bevilling, og mange startet dermed fetevarehandler, hotellvirksomhet og restauranter, sier Larsen.

EKSPORT FORBEHOLDT MENN

Hvilke produkter kvinner og menn drev handel med varierte noe.

– Eksporthandel var forbeholdt menn, mens kvinnene i større grad gikk til detaljhandelen. De hadde også mindre tilgang til kreditt, noe som påvirket hvilken type bedrifter de kunne starte. Kvinnene drev blant annet in-

nen konfeksjon, blomster, bøker og skjønnhetspleie. Mange av disse kvinnene ansatte også andre kvinner og solgte videre butikken til kvinner om de gav seg, sier Larsen.

Et eksempel på dette er kaffekjeden Stockfleths, som mange kanskje kjenner til. Den ble startet i 1895 og het da «Den danske kaffeforretning». I folketellingen fra Kristiania i 1910 stod Grethe Marie Becker oppført som innehaver av butikken, mens Astri Steensen, senere Stockfleths, stod oppført som ekspeditrise i samme butikk. I 1913 tok hun over driften, utvidet den til flere butikker og gav kjeden navnet «Astri Stockfleth» i 1930-årene.

HANDELSSKOLER FRA 1800-TALLET

Utover 1800-tallet ble det etablert flere handelsskoler her til lands.

– Her lærte elevene blant annet bokføring og språk, noe som var viktig om du skulle drive handel med oversjøiske land. De som tok disse kursene var både handelsmenn og -kvinner, men også personer som ønsket å jobbe som bokførere og funksjonærer.

En kjent handelsskole er Christiania handelsgymnasium, i dag Oslo handelsgymnasium. Den ble grunnlagt i 1877 og hadde som mål å gi unge

«som have bestemt sig for Handel eller annen praktisk Virksomhet, en avsluttet theoretisk-praktisk Undervisning i de merk*ntile Fag ved siden av en høiere Almendannelse».

Frem til Norges Handelshøyskole i Bergen ble etablert i 1936 var dette den høyeste utdannelsen du kunne ta innen feltet i Norge. Første elevkull talte 22 elever.

KILDER TIL NÆRINGSDRIVENDE

ADRESSEBØKER

Disse er en god kilde til både informasjon om butikker og en husstand, og hva enkeltpersoner i husstanden jobbet med. Mange adressebøker ligger digitalisert på for eksempel [Digitalarkivet.no](https://digitalarkivet.no).

Else Andersens delicatessenforretning rundt 1920. FOTO: UKJENT / OSLO MUSEUM

FOLKETELLINGER

Her kan næringsdrivende stå oppført som blant annet «handlende», «handelsmann», «handlerske» og «næringsdrivende». Det kan også stå hvilke varer de handlet med. Du finner folketellingene på [Digitalarkivet.no](#).

AVISANNONSER

De som drev butikk og handel annonserte ofte varene sine i avisene. Gamle aviser kan du finne på Nasjonalbibliotekets nettsider blant annet.

BORGERBØKER

De som drev handel som krevde bevilling fra myndighetene, altså ikke innen fetevarer og lignende, vil du finne i borgerrullene. Disse rullene finnes i kommunale arkiver. Noe ligger også digitalisert, for eksempel på Bergen byarkivs nettsider og [Digitalarkivet.no](#).

ARKIVER ETTER FORBUND OG FAGFORENINGER

Mange handelsmenn og -kvinner var medlem av en handelsstandsforening. Det finnes bevart arkivmateriale etter mange av disse. Her kan det blant annet finnes medlemslister, møtereferater og så videre. Bruk [Arkivportalen.no](#) for å se hva som finnes hvor. Noen arkiver kan også fremdeles befinne seg hos forbundene og foreningene.

GJENSTANDER

I mange familier finnes det spor etter forfedres næringsliv i form av gjenstander. Noen har for eksempel et servise som har tilhørt en gammel tantes hotell. Da kan du se på hvilket merke dette serviset hadde. Om det var veldig dyrt kan det kanskje si noe om hvilket hotell det var og hvem som var gjester.

ARKIVER ETTER VIRKSOMHETER

Mange næringsdrivende har avlevert arkivene fra driften til ulike arkiver. Få en oversikt over hva som finnes hvor på [Arkivportalen.no](#).

HANDELSREGISTER

Det finnes handelsregister der næringsdrivende er registrert. Disse finnes i statsarkivene. Du finner også informasjon om dette i bokserien *Handelsregistre for Kongeriket Norge*, som du finner digitalisert på Nasjonalbibliotekets nettsider.

LENSMANNSARKIVER

Mange bedrifter gikk konkurs. Arkivmateriale som kan fortelle deg noe om konkurser finner du i lensmannsarkivene i statsarkivene. Dette materialet er gjerne veldig detaljerte, med full oversikt over hele varebeholdningen.

ARKIVER ETTER BANKER

Mange handelsmenn og -kvinner fikk lån av banker da de startet opp virksomhetene sine. Noe slikt materiale kan finnes i arkiver etter bankene.

FORSIKRINGSARKIVER

Mange handelsmenn og -kvinner forsikret butikken og varene de hadde der. Arkivmateriale etter forsikringselskaper kan finnes. Søk på både forsikring og assurance på [Arkivportalen.no](#) for å få en oversikt over hva som finnes hvor.

ARKIVER ETTER HANDELSSKOLER

Det er bevart arkivmateriale etter en rekke handelsskoler. Her kan det finnes elevlister, eksamensprotokoller, karakterer, skolebilder med mer. Noe er avlevert til arkivene, mens noen skoler fremdeles oppbevarer materialet hos seg.

HVEM ER HVEM I NÆRINGSLIVET?: MERKANTILT BIOGRAFISK LEKSIKON – E. HOFSTAD

Denne boken ble utgitt i 1939 og inneholder rundt 10 000 biografier over personer i norsk handelsnæring. Mange illustrert med bilder. ■ ■

KILDER

- Wikipedia.no – Oslo handelsgymnasium
- SNL.no – Laug
- Forretningskvinnene inntar næringslivet (1870–1900) – Eirinn Larsen

■ KILDE TIL HANSEATER

Hansaforbundet er et eksempel på et handelslaug. Slekt og Data Hordaland og Det Hanseatiske Museum har et pågående samarbeidsprosjekt, der de har som formål å avdekke alle familier og slekter som er etterkommere av personer forbundet med hanseatene og bryggen i Bergen, og som valgte å etablere seg i Bergen eller ellers i Norge. Du finner databasen på [hanseat.no](#).

Seks tjenestejenter fotografert i 1914.

Tjenestefolk

I 1801 utgjorde tjenestefolket, som stort sett var kvinner, over ti prosent av den norske befolkningen. Hvem var de og hvordan så arbeidshverdagen deres ut?

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

– Når jeg er ute og holder foredrag om tjenestefolk, har nesten alle i publikum en formor som var tjenestejente, sier Kari Telste, førstekonservator og etnolog ved Norsk Folkemuseum. Sammen med historiker Sølvi Sogner gav hun i 2005 ut boken *Ut og søkje teneste: historia om tenestejentene*.

HARDT ARBEID OG DÅRLIGE VILKÅR

For mange tjenestejenter ventet omsorg og gode relasjoner i familien de kom til, men det var også mye hardt arbeid og strev. I flere århundrer jobbet de også utelukkende for kost og losji, og kanskje noen klesplagg og et par med sko i løpet av året. Den lave økonomiske utgiftsposten gjorde at veldig mange familier hadde råd til å ha en tjenestejente. Vi skriver en, siden flesteparten av familiene bare hadde en.

– Det var bare de aller mest velstående som hadde flere enn en tjenestejente. For eksempel hadde Bogstad gård seks-sju tjenestejenter. Men de fleste familiene hadde en, og hun gjorde alt. På landsbygda havnet tjenestejentene ofte i familier som selv ikke hadde barn som kunne jobbe for seg. Og i byene startet ofte jentene i tjeneste hos slektninger før de byttet arbeidsgiver etter hvert. Når du hadde signert en avtale om tjeneste kunne du ikke si opp før tiden, uansett hvordan du hadde det. Det er mange eksempler på tjenestejenter som rømte fordi de hadde det så forferdelig, men da ble de bare sendt tilbake. Om de nektet kunne de i verste fall havne på tukthus. Du kunne først bryte tjenesten ved neste flyttedag, sier Telste.

Ifølge Christian Vs Norske Lov fra 1687 var flyttedagene satt til 14. april og 14. oktober. Da kunne du bytte arbeidsgiver eller bli værende om du og familien ønsket det.

Lønn i penger ble vanlig først fra midten av 1800-tallet.

RAKK NESTEN IKKE Å SOVE

For tjenestejentene ventet stryking, vasking, matlaging og vannbæring, og mange andre oppgaver. Var du

tjenestejente på landet måtte du i tillegg hjelpe til med husdyrestell, foredling av matprodukter etter høstslaktingen, og bidra i våronna. Men husdyrestell måtte de ofte også bidra med i byene. For det var ikke uvanlig at familier hadde en ku eller to i bakgården. Det var med andre ord hardt arbeid, ofte nesten døgnet rundt.

– I arkivmateriale jeg har lest, forteller tjenestejenter at de har vært ute klokken 03 om natten, på vei til en jobb. Og noen forteller om at de har bakt til klokken 02. Jeg har ofte lurt på når de sov. De hadde også bare fri en ettermiddag i uka, og da måtte de være inne til klokken 22 om kvelden, forteller Telste.

Når de først sov varierte det veldig hvor de gjorde det. I noen familier sov hele familien på ett rom, men etter hvert som velstanden økte hadde folk råd til større hus og mange bygde da eget rom for tjenestejentene.

– Disse pikeværelsene var ofte malt i en sotsuppered farge, og hadde så vidt plass til senga når den ble trukket ut. Men jeg har også lest om tjenestejenter som måtte sove i uthuset eller på kjøkkenbenken, sier Telste.

MÅTTE TA TJENESTE

Noen vil kanskje spørre seg hvorfor så mange jenter gikk inn i en så hard jobb med så dårlige vilkår. En av hovedgrunnene var at det var lovpålagt. Fra midten av 1700-tallet og frem til 1854 sa loven at alle som ikke eide fast eiendom eller ikke hadde noen til å forsørge seg måtte ha fast arbeid. For menn var det gjerne mange ulike yrker å velge mellom, men for kvinner var det i stor grad tjenesteyrket som var alternativet. Noen havnet i det veldig ufrivillig.

– Jeg har jobbet mye med arkivmateriale etter rettsaker. Der kom jeg blant annet over en sak om døtrene til en enke som drev en vellykket slakterforretning i Hønefoss. De ønsket å hjelpe moren fremfor å ta tjeneste, men fikk ikke lov. Jeg fant også en annen sak, der en ung gutt ønsket å hjelpe svogeren sin, men måtte ta tjeneste isteden, sier Telste.

FOTO: GUSTAV BORGEN / NORSK FOLKEMUSEUM

To tjenestejenter og det som kanskje er en veldig ung dreng. Barn kunne også ha tjeneste.

FOTO: UKJENT / DOMKIRKEODDEN

Familiefotografering, og tjenestejenta er med på bildet.

FOTO: UKJENT / DOMKIRKEODDEN

OPPLÆRING I Å BLI HUSMOR

Da konfirmasjon ble obligatorisk i Norge fra 1736 fikk de fleste barn og unge en form for skolegang. Det gjorde at det ble vanlig å gå ut i tjeneste først etter konfirmasjonen, selv om det i enkelte tilfeller også var barn som jobbet som tjenestefolk.

Uansett når de startet, var tjenesteyrket et tidsbegrenset yrke. De aller fleste gav seg da de giftet seg. Da var det det fint å ha med seg tjenestetiden inn i ekteskapet, for denne ble sett på som en opplæring i å bli en god husmor.

– Mange etterstrebet blant annet å ta tjeneste i en prestegård. Der lærte de masse, siden prestefruen involverte seg i alle deler av husholdet og det var nesten som en husstelskole og regne, sier Telste.

BLE KASTET UT OM DE BLE GRAVIDE

I noen slektstrær vil det dukke opp historier om tjenestejenter som ble gravid med mannen eller sønnen i huset.

– Hvor vanlig det var er et stridsspørsmål, men når det først skjedde ble tjenestejentene stort sett kastet ut. Menn giftet seg heller sjelden under sin stand. Det varierte i tillegg hvor mye ansvar mannen tok. Det hendte blant annet at de fikk jenta giftet bort til en annen. Mange mener for eksempel det skjedde da Henrik Wergeland fikk barn med tjenestejenta i prestegården. Hun giftet seg senere med en bonde i området, sikkert mot en del penger. Om de ikke ble giftet bort, måtte tjenestejentene stort sett få familien til å ta vare på barnet eller få det satt bort. Bortsatte barn kan du finne informasjon om i folketellinger og rettsaker, blant annet. I kirkebøkene vil det stå om et barn er «uekte», altså født utenfor ekteskap, sier Telste.

Gradvis ble det mer og mer uvanlig å ha tjenestejenter, og mot 1940-tallet var det nesten ingen igjen. Omtrent samtidig klarte man endelig å stable på bena en organisering av yrkesgruppen.

HVILKE KILDER KAN DU BRUKE FOR Å FINNE TJENESTEFOLK?

Det finnes få egne kilder som forteller om tjenestejenter og deres tjenestetid. Men en viktig kilde du kan finne dem i, er folketellingene. Der vil de stå om noen er tjenestejente. I kommunale folketellinger, som ble utført hyppigere, kan du også se om en tjenestejente byttet familie ofte. Det kan kanskje si noe om hvordan de hadde det. Når du har funnet ut dette kan du bruke andre kilder til å pusle sammen historien om dem. Blant annet kan du se om det finnes noe informasjon om gården eller huset de tjente ved i bygdebøkene. Om personen bodde i en by kan du bruke lokalhistoriske bøker som tar for seg området der personen jobbet. Var området et fint strøk, eller var det et vanlig boområde der det primært var personer fra enklere kår som bodde? Du kan også se om det finnes et skifte etter husholdet for perioden de var der. Der vil du få en oversikt over hvor stor og velstående husstanden var. Du kan også bruke litteratur som tar for seg tjenestejentenes arbeidsliv for å skape en ramme rundt hvordan de hadde det. Selv om det sikkert vil være forskjeller fra tjenestejente til tjenestejente, vil det også være mange likheter mellom tjenestejenters liv. Du kan også bruke minneoppgaver fra eldre. Om du ikke finner en minneoppgave fra personen du leter etter informasjon om, finnes det mange oppgaver fra kvinner som har vært tjenestejente som kan gi historien din en ramme.

Det finnes også et tidsskrift som heter *Husmoderen*, som Nasjonalbiblioteket oppbevarer utgaver av. Disse bladene skrev ofte om tjenestejenter, for eksempel om en person hadde jubileum.

Informasjon om tjenestejenter som rømte eller kom i konflikt med arbeidsgiver kan du finne i rettsmateriale, som politi- og forhørsprotokoller. ■ ■

Militæret

Forsvaret har i flere hundre år vært en viktig yrkesvei for mange norske menn.

■ TERJE HOLM OG METTE GUDERUD
■ Forsvarsmuseet

Frem til 1750-tallet forgikk opplæringen for det meste i form av en slags lærlingtjeneste, der unge gutter ble tatt under vingene til en offiser. Det var en utsiling i prosessen, men forbindelser var en viktig faktor. Av denne grunn havnet mange officersbarn og andre barn fra embetsmannsfamilier i officersyrket.

KRIGSSKOLEN FRA 1750

Formaliseringen av opplæringen skjedde med opprettelsen av Krigsskolen, Den frie matematiske skole, i 1750. Før den tid var skoler i Danmark det eneste alternativet, utenom den før nevnte praksis. Også til skolen i tvillingriket ble barn av embetsmenn prioritert.

I 1785 kom den første underoffiserskolen. Kavaleriet var først ute, men både infanteriet og artilleriet fulgte tett etter. Disse skolene tok sikte på at underoffiserene skulle få ferdigheter innen lese-, skrive og regnekunsten. Underoffiserer var de som i den daglige tjenesten sto nærmest soldatene og derfor måtte eksersisen og også drillen være vel kjent. I tillegg tok underoffiserer seg i stor grad av regnskapsførselen, forsyningstjenesten og øvrig administrasjon innen avdelingen.

Underoffisersskolene ble en viktig utdannelsesvei for mange bondegutter som ikke hadde mulighet til å ut-

Soldater på grensevakt i 1905.

FOTO: SEVERIN WORM-PETERSEN/NORSK TEKNISK MUSEUM

Soldater i Norske Jegerkorps i 1890. FOTO: AXEL LEVERIN/OSLO MUSEUM

danne seg andre steder, og vi vet blant annet at mange ordførere, som kom etter kommunene fikk selvstyre fra 1837, hadde gått på disse skolene. Den administrative vektleggingen innen utdannelsen kom nå godt med. Opptak til underoffisersskolene bygde nok også på en viss grad av bekjentskap og nettverk, men det var lettere for gutter fra bondestanden å skaffe seg en militær karriere gjennom dem.

INGENIØRUTDANNELSE GJENNOM DET MILITÆRET

På et felt var den militære utdannelsen helt spesiell, og det var innen ingeniørkunsten. I starten var alle ingeniører utdannet gjennom det militære. Tittelen «sivilingeniør» antyder at det fra et tidspunkt også var mulig å bli ingeniør ad sivil vei.

Av dem som fikk en militær grunnutdanning på de militære skolene var det ikke bare vanlig, men ofte nødvendig å skifte yrke etter en tid. Det militære var ikke stort nok til at alle kunne bli stående til oppnådd pensjonsalder. For eksempel førte den store omleggingen av hæren i 1818 til at mange ble sagt opp. Ikke alle fikk ny stilling med en gang, men mange fikk en eller annen lavere stilling innen statlig administrasjon, og som sagt kunne mange få tillitsverv. Militær bakgrunn ble regnet som en solid grunnstein for en mann den gangen.

VERNEPLIKT FRA 1814

Når vi ser på dem som var inne i militæret i mer kortvarige perioder, gjennom en førstegangstjeneste, var vernepliktsparagrafen i Grunnloven av 1814 viktig. Der ble det fastslått at alle unge menn, i en begrenset periode, skulle være soldater. Men en ting var verneplikt, noe

Luftkrigsskolen i 1954. FOTO: LEIF ØRNELUND/OSLO MUSEUM

Soldater og offiserer på Etterstadsletta i Oslo i 1868. FOTO: OLE TOBIAS OLSEN

annet var virkelig tjeneste. Det militæres behov for soldater var avhengig av den til enhver tid gjeldende forsvarsordning. I 1818 ble styrken sterkt redusert, noe som medførte at langt fra alle behøvde å trekke i uniform, i hvert fall i fredstid.

Fram til 1814 hadde utskrivning vært en såkalt delt byrde: Plikten var knyttet til jordeiendommen, men den som ble skrevet ut var selvsagt personlig forpliktet til å møte. Da hærordningen ble innført i 1628 sto fire fullgårder bak hver soldat. Hundre år senere var størrelsen redusert til en fullgård, og hæren var dermed fire ganger større enn ved starten. En slik samling av gårder ble kalt et legd, derav navnet legdshæren. Legdet hadde også ansvar for å finansiere utstyret soldaten trengte. Dette var praksisen på 1600- og 1700-tallet, men leveransene i faktiske militære effekter ble avløst av faste skatter. Etter hvert ble legdets oppgave redusert til bare å ha ansvaret for å oppbevare utstyret. Den plikten forsvant midt på 1800-tallet.

Et annet poeng rundt innføringen av verneplikt i 1814 var at soldater som ble utskrevet til tjeneste i linjen, kunne stille med en stedfortreder, hvis han fant en som var skikket til tjeneste. Denne ordningen, stillingsretten, ble først opphevet i 1876.

FASTE AVDELINGER I NORD FRA 1897

I de tre nordligste fylkene var det ikke organiserte militære avdelinger før i 1897. Men befolkningen var ikke fritatt verneplikt av den grunn, som det ofte beskrives i populære framstillinger. Unge menn ble vurdert gjennom sesjonen, men det fikk ingen praktiske følger før faste avdelinger ble organisert i 1897.

Det kan også kort nevnes at det var først etter løsrivelsen fra Danmark i 1814 at en egen norsk marine og en egen norsk offisersutdannelse for marineoffiserer ble etablert. Sjøkrigsskolen regner 1818 som stiftelsesåret.

KILDER TIL MILITÆRE

MILITÆRE RULLER

Dette er den første kilden du bør undersøke når du skal lete etter en slektning som var innrullert i det militære systemet. Før du går til rullene, som ligger på [Digitalarkivet.no](https://digitalarkivet.no) og i Arkivverket, må du finne ut hvilken avdeling personen tjenestegjorde i. Om ingen i familien din vet dette, kan du for eksempel få en oversikt over militære avdelinger mellom 1628 og 1900 via Olai Ovenstads 53 plansjer, som du finner på Forsvarsmuseets nettsider, under Dokumentasjon/forsvar- og militærhistoriske arkiver. Det finnes også flere Facebook-grupper for militærhistorie der du kan spørre om hjelp.

MILITÆRE AVDELINGER OG INSTITUSJONERS ARKIVER

Det finnes arkiver etter en rekke militære avdelinger og institusjoner, men hva disse inneholder kan variere. Eksempelvis er arkivene mer fylldige for perioder der landet har vært involvert i en konflikt.

FORSVARMUSEETS BIBLIOTEK

Her finner du mye litteratur og annet materiell som kan fortelle noe om hvordan hverdagslivet i militæret var og hvordan det var å være der. Informasjonen kan for eksempel fortelle deg hvilke reglement og pensum som gjaldt da din slektning var i Forsvaret.

LITTERATUR OG TIDSSKRIFTER

Det er utgitt mange bøker og oversikter over norsk forsvarshistorie og militærpersonell. Blant annet har det kommet ut et bokverk som heter *Krigsskoleutdannede offiserer 1750–2001* (2012). Det gir en oversikt over alle elever ved Krigsskolen siden 1700-tallet.

Det finnes også mange tidsskrifter utgitt av Forsvaret, som *Mannskapsavisa/Forsvarets Forum*, *Norsk militært tidsskrift* og *Underoffisersbladet*. Her kan det finnes interessant informasjon. En del av avisene og tidsskriftene ligger digitalisert på Nasjonalbibliotekets nettsider.

Som en kuriositet kan det nevnes at det første mann-tallet som ble tatt opp i Norge omhandlet menn i vernepliktige alder. Vi må gå ut ifra at det var det som var mest interessant for myndighetene å få oversikt over. ■■

Postverket

Postverket har vært en arbeidsplass for en stor del av Norges befolkning gjennom flere hundre år.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

I 1647 fikk vi det første postvesenet i Norge. På denne tiden lå landet under Danmark, og posttjenesten ble derfor styrt fra København.

– At vi får et postvesen akkurat på 1600-tallet skyldes blant annet etableringen av trykkekunsten, som førte til mer kommunikasjon mellom folk. Et behov for en organisert posttjeneste oppsto også på grunn av samfunnsmessige endringer knyttet til næringslivets vekst og statsmaktens voksende innflytelse. Før postvesenet ble etablert ble brev og gjenstander sendt med personer som skulle i den retningen man ville sende noe, sier Gunhild Reiby, bibliotekar ved Norsk Postmuseum.

MÅTTE VÆRE PÅLITELIG, OG KUNNE LESE OG SKRIVE

De som fikk delegert ansvaret for posthåndteringen var embetsmenn som ble utnevnt av myndighetene. Dette var i starten en bigeskjeft, men ble gradvis en fulltidsjobb.

– For å bli postmester var det et krav at du var pålite-

lig, men også at du kunne lese og skrive. Samt hadde et så stort hus at det kunne romme et lite postkontor. Disse postmesterne holdt i starten primært til i sentrale strøk og talte ikke så mange personer, men etter hvert ble mange bønder pålagt å ta ansvar for postutdelingen mellom tettstedene. Disse ble utpekt av fogdene, som ofte skrev ut folk til pliktarbeid. Postbøndene fikk ikke betalt, men ble gjerne fritatt andre plikttjenester. Det het seg at kvinner og barn ikke skulle gå med posten, men vi vet at disse reglene tidvis ble brutt, sier Reiby.

1660 var det 13 postkontor med postmester i Norge. I 1690 var det cirka 225 postgårder i Sør-Norge og 45 i Nord-Norge.

LANGE DAGER, FÅ FRIDAGER

Fra 1758 ble Postverket mer profesjonalisert. Blant annet ble det innført en ordning med poståpnere. Det var de som hadde myndighet til å låse ut posten som skulle leveres ut fra postkontoret, fra veskene til postbudene. Denne oppgaven falt ofte på prester, lærere, klokkere og andre som hadde stor tillit i samfunnet. Oppgaven ble i begynnelsen bare betalt i fri porto, men fra 1761 fikk de en liten godtgjørelse. Fra 1766 kom også den første postekspeditøren, som hadde mer fullmakt enn poståpneren.

– Utover 1800-tallet førte dampskipstrafikken til raske postlevering. Det samme gjorde jernbanen. Byene vokste og postbud ble et eget yrke, og fra 1885 kom de første landpostbudene på bygdene. Sistnevnte var ingen attraktiv stilling i begynnelsen, da den ble fordelt etter anbudsrunder der laveste bud vant. I byene var budenes arbeidsdag lange, tolv timer hver dag, med unntak av søndag. Da var den fire timer. De som ble rekruttert til disse jobbene var ofte innflyttere til byene, og i perioder med få jobber i det militære, vet vi at også mange underoffiserer tok disse jobben, sier Reiby.

KUNNE TA UTDANNELSE INNAD I ETATEN

Fra slutten av 1800-tallet skjedde det en rivende utvikling i Postverket. Staten ble statlig og samlet, etter å ha blitt organisert av private med direksjoner fra myndighetene siden starten. Det kom flere postkontorer og utdanning for de ansatte. I løpet av siste halvdel av 1800-tallet økte antall poststeder fra 250 til cirka 2500. De fleste av disse var poståpnerier.

Postmann leverer post med hest og vogn rundt 1918.

FOTO: PEDER J. BREDALSLIEN / MUSEA I NORD-ØSTERDALEN

Postmann Even Børresen ved Ringsaker stasjon med sykkel.
FOTO: SIMEN BAARDSETH / DOMKIRKEODDEN

– Fra starten av 1900-tallet tok postkontorene inn det de kalte elever, altså personer som fikk opplæring i bedriften, og fra 1904 måtte disse avlegge en posteksamen. Fra 1918 kom postskolen og det ble laget mange kurs for ulike yrkesgrupper innenfor postvesenet. Utover 1920- og 1930-tallet var det dårligere tider og mindre rekruttering til Postverket, men etter krigen økte den igjen og flere tok utdannelsen sin innen postverket. For å få plass på enkelte av kursene på postskolen måtte du ha middelskoleeksamen, mens de som tok mer praktiske kurs, for eksempel som pakkmeister, gjerne hadde jobbet seg opp fra for eksempel bud, sier Reiby.

Hun legger til at det var et stort antall stillingskategorier innen postverket. For eksempel kunne du avansere fra pakkmeister til overpakkmeister til overpakkmeister i særklasse. Veldig mange ansatte hadde også hele sitt yrkesliv innenfor postverket, men kanskje i ulike roller.

KILDER TIL POSTVERKETS ANSATTE

RIKSARKIVET I OSLO OG KØBENHAVN

Postverkets arkiver finnes i Riksarkivet i Oslo. Det aller tidligste materialet kan finnes i Riksarkivet i København. Noe informasjon om mer lokale forhold kan finnes i statsarkiv og lokale arkiver.

NORSK POSTMUSEUM

Under finner du arkivmaterialet som ligger hos Norsk Postmuseum på Lillehammer.

Poststedsdatabasen

Denne søkbare databasen finnes på Postmuseets nettsider. Her får du en oversikt over, og informasjon om, norske postkontor, brevhus, poståpnerier og så videre, over hele landet. Det står også informasjon om enkelte ansatte, lønn og så videre.

Digitalt Museum

Postmuseet har en stor bildesamling, og mange av bildene ligger digitalisert på Digitalt Museum.

Postens sirkulærer

Disse er en gullgrube for alle som har slektninger som var ansatt i postverket. Her gis det omfattende og detaljerte opplysninger om alt som berører Postverket i Norge, fra ansatte til portotakster til dampskipsruter. For eksempel står det om noen har sluttet eller begynt i en jobb, og om noen har gått bort. Store deler av sirkulærene er digitalisert og finnes på Postmuseets nettsider. Det kan være lurt å bruke sirkulærene og bøkene om postverkets tjenestemenn samtidig, da disse ofte utfyller hverandre.

Postmuseets poststedarkiv

På Postmuseet samler de all informasjon de finner om de ulike poststedene, som for eksempel avisutklipp.

Tidsskrifter

De ulike arbeidsforbundene under postverket har gjennom tiden utgitt ulike tidsskrifter til sine medlemmer. *Posthornet*, *Postmannen* og *Postpakkmeisteren* er tre av dem. Fra 1950 kom bladet *Post* til alle ansatte i postverket. I disse bladene står det gjerne personalia og historier om medlemmer som har jubileum i jobben, har gjort noe interessant eller lignende. Postmuseet har et kartotek som henviser til personer som er omtalt i disse bladene, men dette er ikke fullstendig.

LITTERATUR

- ➔ *Jens Schanche – Rapporter om tilstanden i det norske postvesen 1752–1756* – Oddbjørn Salte
- ➔ *Personalia vedrørende Postvesenet i Norge 1647–1814* – F. J. J. Olsen fhv. over-postkontrolør i Kjøbenhavn – finnes hos Norsk Postmuseum
- ➔ *Norges postmestere 1647–1814* – finnes på Nasjonalbibliotekets nettsider.

☑ HVOR LANG TID TOK DET Å SENDE POST FØR?

På slutten av 1600-tallet skulle posten (ideelt sett) ta fem døgn fra Kristiania til København, til Trondheim seks døgn, til Bergen sju til åtte, og til Kristiansand fem døgn. Dette var hovedrutene. Et brev fra Kristiania til Stavanger måtte innom Kristiansand og kunne ta 11–12 døgn. Utenom disse rutene tok det sannsynligvis atskillig lengre tid. I nord var tilstanden ganske annerledes. Fra 1690 gikk det postrute helt til Vardøhus, men den tok tid. Tidlig på 1700-tallet var det postgang fra Trondheim til Vardøhus 2–4 ganger i året. Posten som gikk fra Trondheim 24. desember 1723 var framme i Vardøhus 23. mars 1724. Fra 1768 gikk posten nordover hver 6. uke. Fra 1798 gikk ruten via Sverige og tok cirka en måned.

Telegraf og telefon

Kvinne ved sentralbord, klar for å sette over telefoner.
FOTO: LEIF ØRNE LUND/OSLO MUSEUM

Norge fikk sin første telegraf i 1855. Samme år ble Det kongelige norske telegrafverk ble stiftet, altså dagens Telenor.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

– Dette var revolusjonerende, telegrafen gjorde det mulig å kommunisere raskt over lange avstander, sier Laila Andersen hos Teknisk museum. Hun har tidligere jobbet som faglig leder for Telenor Kulturarv og som nestleder i Telemuseet.

STØRRE EKSPORT OG FÆRRE LIV TAPT

Den første telegraflinjen ble bygget mellom Christiania og Drammen, og tilbudet ble gradvis utvidet.

– Det var Telegrafverket som fikk oppdraget med å bygge ut Norges land med telegrafråder. Først i sentrale strøk, men raskt også i Lofoten. For med telegrafen fikk båter mulighet til å tilkalle andre båter om det var mye fisk i et område, eller be om mer agn. Etter telegrafen økte fiskeeksporten med en fjerdedel. Da telegrafen ble trådløs gikk færre liv tapt på havet. Nå kunne det raskt varsles ved havsnød, sier Andersen, og legger til at den første trådløse telegrafen i Norge kom i 1906, mellom Sørvågen og Røst i Lofoten. De var først i Nord-Europa med offisiell trådløs telegraf.

Gamle rikstelefonen i Torvgata på Hamar.
FOTO: NORMANN HAMAR / TELEMUSEET

Telegrafnettet ble bygget ut av flere hundre arbeidere som ble sendt ut til landets kriker og krokar.

– Det var utfordrende på grunn av topografien og de lange avstandene, men det gjorde også behovet for telegrafen stor. Arbeiderne, som ble kalt telerallere, jobbet hele sommeren, og bodde i telt og små stuer i området der arbeidet pågikk. I Nord-Norge og i fjellene kunne det være veldig kaldt. I tillegg måtte de bære jerntråder og telefonstolper, så det var et hardt arbeid, sier Andersen. Over Saltfjellet har turistforeningen merket en av rutene der telegrafen gikk, den historiske ruta heter Telegrafruta.

OMFATTENDE PROSESS Å SENDE TELEGRAM

Norge fikk etter hvert det mest utbygde telegrafnettet i verden. Men å bruke telegrafen var det ikke alle som hadde råd til å gjøre. Det kunne også variere hvor fort meldingen kom frem, alt etter hvor viktig den var.

– Om du skulle sende et telegram gikk du til nærmeste telegraf, som ofte lå i samme lokale som postkontoret, gikk til luka og sa du ville sende et telegram. Du skrev så ned beskjedne du ville sende, og så oversatte telegrafen teksten til signaler. Deretter ble meldingen sendt som morsesignaler og beskjedne ble sendt videre med telegrambud til riktig adresse. Det var samme hastighet på alle, men telegrafistene prioriterte selvsagt de viktigste meldingene først. Du betalte også per ord, så mange sendte tomme telegrammer eller telegrammer med en kort kode. Og så visste for eksempel kona at mannen hadde det bra om hun mottok denne beskjedne, sier Andersen.

TELEFONEN IKKE FOR ALLE

Alexander Graham Bell fikk patent på telefonen i 1876, og utbyggingen av telefonnettet startet noen få år senere i Norge. Da hadde allerede noen enkeltpersoner skaffet seg både telefon og linje på egen hånd, for eksempel fra kontoret sitt og ned til fabrikken de eide. Men det var også mange som ikke hadde tro på nyvinningen i starten. Det var blant annet de som mente at om du skulle gjøre ordentlige forretninger, måtte dette tas skriftlig via telegrafen.

I motsetning til telegrafen, ble telefonnettet utbygd

Bergen telegrafstasjon i 1899. FOTO: RIKSARKIVET M

Frem til da fantes det blant annet såkalte KEL-kurs. Disse var på noen måneder og gav en innføring for forskjellige kontorrelaterte deler av virksomheten. Svært mange kom inn i bedriften via disse kursene.

Teleskolen hadde både tekniker og ingeniørutdanning. Skolen lå på Alfaset i Oslo mellom 1975 og 1983, da den ble flyttet til eget bygg i Grimstad.

Her var det kortere kurs blant annet for å spesialisere folk til de forskjellige automatsentralene.

av private, det var bare Rikstelefonen som ble styrt av Telegrafverket. Helt i starten kostet det en årslønn å kjøpe telefon, så de aller fleste måtte da ned på en talestasjon for å ringe. Samtalen ble i mange år koblet videre av en sentralbord dame, før den ble automatisert fra 1920-tallet og utover.

KVINNER DOMINERTE

Telegrafstasjonene og telefonsentralene ble bemannet først og fremst av kvinner. Etter hvert.

– De første telegrafistene var menn, fordi man i starten mente at kvinner ikke kunne håndtere tekniske apparater som gikk på strøm. Den første kvinnen ble ansatt i 1858, og hun het Nielsine Breda og kom fra Kristiansand, sier Andersen.

Etter henne kom det mange, mange flere kvinner, men likevel var det flere som var kritiske og mente kvinnene tok arbeidsplasser fra menn. Men for bedriftene som ansatte dem var dette en lukrativ løsning, fordi de kunne betale kvinnene mye mindre lønn enn mennene. I tillegg til dårlig lønn hadde de lange vakter og måtte sitte med tunge høretelefoner som gav hodepine. De måtte også forvente å miste jobben om de ble gift. Det gjorde at arbeidsstokken stort sett bestod av veldig unge kvinner og «gamle jomfruer».

FØRSTE UTDANNELSE I 1854

I likhet med flere av de andre store arbeidsplassene som har dominert Norge, som Postverket, skjedde opplæringen av telegrafister og telefonister internt i bedriften.

Den første utdannelsen av folk til Telegrafverket i Norge fant sted i Stockholm i 1854. Alt måtte være klart til linja mellom Christiania og Drammen skulle åpnes. For å komme med på de første kursene var kravene: Grundig kunnskap i fysikk, kjemi og mekanikk. Øvelse i regnskapsføring og kjennskap til det franske, tyske og engelske språk.

Den interne opplæringen foregikk helt frem til 1993, da den ble nedlagt og overtatt av det offentlige skoleverket.

GRADVIS FASET UT

Telegrafen ble gradvis erstattet av telefonen utover 1930-tallet, og med få unntak var den lite brukt etter 1960-tallet og frem til 1999, da den ble lagt ned som offisiell kommunikasjonsform i Norge, med unntak av mellom skip.

Det siste private telefonselskapet med eget nett, i Andebu i Vestfold, ble kjøpt opp i 1974. Den siste manuelle telefonsentralen ble lagt ned i Karasjok i 1993. Den hadde fått holde på så lenge fordi det manglet mobildekning mange steder på Finnmarksvidda, og fordi sentralbord damene også jobbet med å oversette mellom samisk og norsk.

KILDER TIL TELEGRAFISTER OG TELEFONISTER

Arkivmateriale etter Telegrafverket/Televerket/Telenor finnes hos Teknisk Museum, hvor de har et rikholdig arkiv. Her kan du blant annet finne oversikt over ansatte, informasjon fra telegrafist- og telefonistutdannelsen, samt nesten alle telefonkataloger fra Norge. I tillegg har de mange kataloger som ble utgitt av de private telefonselskapene i perioden 1880 til 1974.

Det finnes også mye litteratur i biblioteket, i tillegg til mange medlemsblader utgitt av forbund tilknyttet Telegrafverket/Televerket/Telenor. Her står det gjerne artikler om personer som har jobbjubileum eller lignende.

Teknisk Museum har også en rikholdig fotosamling, som du finner på nettstedet Digitalt Museum.

Ellers finnes det interessant litteratur om temaet, blant annet en del bøker der ansatte forteller sin historie. Som for eksempel *Telefolk forteller*, som du finner på Nasjonalbibliotekets nettsider. Nasjonalbiblioteket skal også ha telefonkataloger i sin samling. ■ ■

KILDE: Arve Nordsveen/Teknisk Museum

🔍 HVA MED SKIPSTELEGRAFISTENE?

I *Slekt og Data* 1-2017 kan du blant annet lese mer om kvinner som utdannet seg til å bli telegrafister i skipsfarten, og arkivmateriale du kan bruke for å finne ut mer om dem. Noen av tipsene kan også brukes for å finne menn.

Oppslagsverk til ansatte

Noen oppslagsverk til yrker som ikke er omtalt andre steder i bladet.

Disse bøkene finnes digitalt tilgjengelig på Nasjonalbibliotekets nettsider, der ikke annet er oppgitt. Disse bøkene kan gi mange spennende opplysninger, og gjerne er de sendt inn selv av personen som er omtalt. Husk likevel å sjekke opplysningene du finner opp mot andre kilder, som med alle andre funn du finner i slektsforskningen din.

Lensmenn

- *Norges lensmenn 1923* – N.F. Leganger
- *Norges lensmenn* – H. Strømsæther (utgitt 1933)
- *Norges lensmenn 1952* – Torgny Reinton
- *Norges lensmenn 1967* – Norges lensmannslag
- *Norges lensmenn 1980* – Norges lensmannslag

Prester

- *Norges gejstlighed* – Den norske kirkes presteforening (utgitt i 1906)
- *Norges gejstlighed i 1914* – Den norske kirkes presteforening
- *Norges kirke og presteskap ved 900-årsjubileet* – Alfred Eriksen (utgitt 1930)
- *Norges prester og andre teologiske kandidater* – Reidar Bolling (utgitt 1949)
- *Norges prester og teologiske kandidater* – Reidar Bolling (utgitt 1958)
- *Prester i den norske kirke og andre teologiske kandidater* – Den norske kirkes presteforening (utgitt 1974)
- *Prester i den norske kirke og andre teologiske kandidater* – Den norske kirkes presteforening (utgitt 2000)

Tollere

- *Tollere gjennom 300 år* – Osv.I. Melbye. Boken finnes digitalt hos Norsk slektshistorisk forening

Lærere

- *Norske skolefolk* – Arne Espeland (utgitt 1934)
- *Norske skolefolk bind 1 og 2* – Karl Bakke (utgitt 1952)
- *Norske skolefolk bind 1 og 2* – Lars Beite (utgitt 1966)

Veterinærer

- *Norges veterinærer: 1988* – Weiert Velle
- *Norges veterinærer: 1998* – Weiert Velle

Jurister

- *Norges advokater og sakførere 1932* – Sverre M. Halbo (utgitt 1933)

Sykepleiere

- *Norske sykepleiere. 1* – Joh. B. Straume/ Norsk sykepleierforbund
- *Norske sykepleiere. 2* – Joh. B. Straume/ Norsk sykepleierforbund

Leger

- *Norges læger: 1800–1908. 1* – I. Kobro
- *Norges læger: 1800–1908. 2* – I. Kobro
- *Norges læger: 1909–1915* – I. Kobro
- *Norges læger: 1909–1925* – I. Kobro
- *Norges læger: 1937–1946* – I. Kobro
- *Norges læger: 1947–1951* – Bernhard Getz
- *Norges læger: 1967* – Bernhard Getz
- *Norges læger: 1976* – Birger Kaada

Husk at det også kan finnes mer lokalhistoriske verk som tar for seg ansatte i et avgrenset område, og at mange fagforeninger, firmaer og organisasjoner ofte har gitt ut jubileumsverk som kan inneholde interessante opplysninger om både arbeidsliv og ansatte.

- *Norges leger: 1986* – Øivind Larsen
- *Norges leger: 1996. B. 1* – Bent Olav Olsen, Bent Olav, Anne Sofie Frøyshov Larsen og Øivind Larsen
- *Norges leger: 1996. B. 2* – Bent Olav Olsen, Bent Olav, Anne Sofie Frøyshov Larsen og Øivind Larsen
- *Norges leger: 1996. B. 3* – Bent Olav Olsen, Bent Olav, Anne Sofie Frøyshov Larsen og Øivind Larsen
- *Norges leger: 1996. B. 4* – Bent Olav Olsen, Bent Olav, Anne Sofie Frøyshov Larsen og Øivind Larsen
- *Norges leger: 1996. B. 5* – Bent Olav Olsen, Bent Olav, Anne Sofie Frøyshov Larsen og Øivind Larsen

Farmasøyer

- *Norges apotekere og farmaceutiske kandidater* – Christian van der Lagen (utgitt 1933)
- *Norges Farmaceuter: fra 1815–1890* – Jørgen W. Flood/ Den Norske Apothekerforening (utgitt 1890)

Jernbane

- *Folketellingen 1875: Jernbanefolk og deres familier* – Arvid Østby (ligger digitalisert på Digitalarkivet.no)
- *De Norske jernbaner og deres personale. 1: Norges jernbanepersonale: personalbiografier* – Per Hohle, Joh. B. Straume, Erling W. Ingskog (utgitt 1959)
- *De Norske jernbaner og deres personale. 2: Norges jernbanepersonale: personalbiografier* – Per Hohle, Joh. B. Straume, Erling W. Ingskog (utgitt 1959)
- *Norges statsbaner og deres personale. 1* – Per Holthe og Erik Borgersen (utgitt 1988)
- *Norges statsbaner og deres personale. 2:* A–K – Per Holthe og Erik Borgersen (utgitt 1990)
- *Norges statsbaner og deres personale. 3:* L–Å – Per Holthe og Erik Borgersen (utgitt 1990)

Mediefolk

- *Norske presseprofiler. I* – Thoralf Pryser (utgitt 1968)
- *Norske presseprofiler. II* – Thoralf Pryser (utgitt 1969)
- *Norske presseprofiler. III* – Thoralf Pryser (utgitt 1970)
- *Norske avistegnere* – Finn Graff, Leena Mannila, Toril M. Smit (utgitt 1984)

Annet

- *Norges filologer og realister* – Helga og Olav Ekrheim (utgitt 1933)
- *Norges filologer og realister* – Helga og Olav Ekrheim og Håkon Norås (utgitt 1950)
- *Norges realister 1907–1962* – NTNU Forskningsråd
- *Norges realister 1963–1966 Bind 1 og 2* – NTNU Forskningsråd
- *Norske parykkmakere* – Ola Holst (utgitt 1996)
- *Norges statskalender*. Utgitt mellom 1815 og 2012. Finnes hos Nasjonalbiblioteket.

Släktforska i Sverige

223

Tjell Södra

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Personer för- och tillnamn samt födelseort, födelses- datum, om annan än den i kol. 2 angifna.	Yrke (företag, skärgårdstjänst, hvar (hvarsmånat), L. 171a (föreläsnings, skolelärare, dom, läst, bländat, dödsbarn).	Födelse- ort (födelseort i läst eller i stad).	Födelse- år, dag och månad.	Födelse- månad.	Födelse- år, dag och månad.	Födelse- månad.	Födelse- år, dag och månad.	Födelse- månad.	Födelse- år, dag och månad.
<i>Kvarnkullen</i>									
<i>Ag. Enck Johannessson</i>	<i>Hennaragård</i>	<i>Edleskog</i>	<i>1873</i>						
<i>h. Johan Johansen</i>		<i>Norge</i>	<i>1872</i>						
<i>h. Alda Konstance</i>		<i>Norge</i>	<i>1878</i>						
<i>d. Hedvig Karolina</i>		<i>Steneby</i>	<i>1878</i>						
<i>s. Georg Henry</i>		<i>Steneby</i>	<i>1873</i>						
<i>s. Konrad Kristian</i>		<i>Steneby</i>	<i>1874</i>						
<i>s. Alf Holger</i>		<i>Steneby</i>	<i>1875</i>						
<i>d. Annette Victoria</i>		<i>Steneby</i>	<i>1876</i>						
<i>d. Margit Teresia</i>		<i>Steneby</i>	<i>1877</i>						
<i>Ag. Amanda Johannessdotter</i>	<i>Steneby</i>	<i>Edleskog</i>	<i>1880</i>						
<i>d. Hedvig Johannessdotter</i>		<i>Steneby</i>	<i>1883</i>						

Källorna och registren finns hos ArkivDigital

Aldrig förr har det varit enklare att släktforska i Sverige!

ArkivDigital digitaliserar sedan ett tiotal år svenska kyrkböcker och annat källmaterial och gör dem tillgängliga på internet.

Med ett abonnemang får du inte bara tillgång till ArkivDigitals ständigt växande databas med över 70 miljoner bilder av kyrkböcker, bouppteckningar och andra viktiga källor. Du kan också söka dina släktingar i Sveriges största personregister: *Befolkningen i Sverige*

1860–1920, som omfattar alla personer som nämns under dessa år i de så kallade husförhörlängderna (se bilden), ett slags kontinuerligt förda folkräkningar (folketellingar). ArkivDigital erbjuder också andra register, exempelvis *Sveriges befolkning 1950* och *Sveriges befolkning 1960* med persondata om alla svenskar som levde då.

Med ett Allt-i-ett-abbonemang för 1795 SEK/år får du tillgång till allt källmaterial och alla register som ArkivDigital erbjuder.

www.arkivdigital.se

ArkivDigital
Din nyckel till historisk kunskap

ArkivDigital är Sveriges ledande leverantör av historiskt källmaterial via internet. Våra kunder är historiker, släkt- och hembygdsforskare och andra som vill studera källorna i original. Bolaget grundades 2005 och har i dag ca 35 anställda och 370 aktieägare.

Arne Eriksen Grønlien – konstabel, urmaker, gullsmed og

Vi tenker ofte at formødrene og -fedrene våre holdt seg til ett og samme yrke og bodde på ett og samme sted gjennom livet; var du skomakersønn fra Fet ble du skomaker i Fet eller nærmeste omegn. Men dette er ikke alltid sant. Her er historien om min tipptipptippoldefar, Arne Eriksen Grønlien.

MARIUS HELLERUD

Filosofie magister i etnologi og arkivar

Arne ble født en høstdag i 1783 på plassen Svendsrud under Guttarsrud i Fet i Akershus. Foreldrene var Erik Nilsen og Kari Arnesdatter. De hadde overtatt som husmannsfolk i Svendsrud i første halvdel av 1770-årene, en stund etter giftermålet 1772. Arne var deres sjette barn, men ungene Berthe, Aase og Arne den eldre hadde dødd fra dem. Nils og Anne levde derimot i beste velgående. Etter hvert skulle Kari og Erik få ytterligere to barn, sønnene Hans og Ener.

Tidlig på 1790-tallet forlot familien Svendsrud og flyttet til plassen Hamborg under gården Søndre Østby, rett over grensen til Sørum. Det var nok her Arne bodde da han 14 år gammel stod til konfirmasjon i Frogner kirke senhøstes 1797, selv om bopel bare oppgis som Søndre Østby i kirkeboken. Hvor han holdt til ved folketellingen drøye tre år senere, har jeg ikke klart å bekrefte med sikkerhet. Trolig er han vel den 17 år gamle Arne Eriksen som vi finner blant tjenestefolkene på gården Fallar i Fet. Eller er han heller identisk med den 19-årige Arne Eriksen som var innkvartert som grenader ved 1. Akershusiske infanteriregiment i huset hos høker Christen Jørgensen og konen Olea Arnesdatter i «Forstaden Fierdingen No. 57» i Kristiania?

KONSTABEL I KRISTIANSAND

Neste sikre spor jeg har funnet i jakten på Arne Eriksen er skiftet etter broren Hans' første kone, Anne Baardsdatter på Skårer i Fet, fra 1809–10. Her får vi vite at Hans Eriksen høsten 1807 hadde lånt noen penger av sin bror Arne Eriksen i Kristiansand. Det var også i Kristiansand at Arne sommeren 1809 giftet seg med

Grethe Johansdatter fra Borre i Vestfold. Han kalles nå «Ungkarl og Overkonstabel». Tittelen konstabel betegnet en mening soldat i artilleriet som betjente skytset. Hierarkisk ble konstabler delt i over- og underkonstabler, men i de følgende årene omtales Arne bare som konstabel i barnas dåpsnotat. Av transkribert kirkebøker i Digitalarkivet ser vi at konstabel Arne Eriksen dessuten var forlover tre ganger mens han bodde i byen.

I familien er tradisjonen om Grethe Johansdatter og Arne Eriksen blitt bevart og nedtegnet på følgende måte:

«Grethe, g.m. Arne Eriksen fra Fetsund, lå i Christiansand under krigen (hvilken krig?) hvor de blev gifte. Efter krigen flyttet Grethe og søsteren Nella (Petronelle, g.m. Halvor Skomager som senere avanserte til graver) til Borre, Grethe til Grønlien, Nella til Kirkebakken».

Utdraget er fra et tosidig, maskinskrevet dokument om «Johanne Elisabeth Johansdatter Iversens slegt» og «etter opplysninger fra fru Sigrid Gihle, f. Knudsen, i Stokke». Johanne Elisabeth var en yngre søster av Grethe og Petronelle. Hvem som har forfattet teksten er usikkert, men trolig er det Reidar Gihle.

Når det gjelder «krigen» er det selvsagt Napoleonskrigene det er snakk om. I *Arkivmagasinet* nr. 3/2012 forteller arkivar ved Statsarkivet i Kristiansand, Oddleif Lian, i artikkelen «Magistratpresident Knud Knudsen: En utholdende byens tjener» på side 26 blant annet følgende om Kristiansand på denne tiden:

«Den byen Knudsen kom til, midt under krigen 1807–1814, var full av liv og virksomhet. Lisensfarten på England, kornfarten på Danmark og kapervirksomheten brakte store varemengder til byen. Skipsfarten var i ekspansjon, og verftene blomstret. Befolkningen i byen vokste, og bare i årene 1809 til

skomaker

1813 steg folketallet fra noe under 5000 til 9600. Mesteparten av veksten skyldtes innflytting, og tilstedeværelsen av mange sjøfolk og soldater var utvilsomt av midlertidig karakter. Men en utvikling fra 4816 til 7190 innbyggere mellom de offisielle folketellingene i 1801 og 1815 forteller også om en betydelig permanent vekst på lengre sikt».

... OG URMAKER I AKER

For Grethe og Arnes del ble oppholdet i Kristiansand nettopp av midlertidig karakter. Kanskje kan undersøkelser i militære kilder gi flere detaljer? Paret fikk i hvert fall barna Karen (født 1809), Erik (født 1811) og Else Marie (født 1814) i rask rekkefølge. Ved sønnen Johan Fredriks fødsel 1816 bodde de imidlertid i Fjordingen i Aker. Området var en forstadsbebyggelse nord for Vaterland, og ble ifølge *Oslo byleksikon* innlemmet i byen 1839. Her lå fra 1807 noen fattigstuer som ble kalt Fjordingstuene.

Dessverre oppgis ingen tittel på foreldrene ved Johan Fredriks dåp. Denne foregikk i Akershus slottsmenighet i Garnisonsmenigheten i Aker, og det er vel rimelig å tenke seg at Arne fortsatt hadde en tilknytning til det militære. To år senere har presten derimot notert at «Uhrmager Arne Erichsen, 35 Aar gl, og Hustru Grethe JohannesD:, 30 Aar, med 3 Børn» fikk attest for utflytting fra Aker til Borre prestegjeld. Hvor og når eldstedatteren Karen døde er et mysterium som, tross iherdige forsøk, foreløpig ikke har funnet sin løsning.

ARNE ERIKSEN GRØNLIE – SELVEIER, URMAKER, GULLSMED OG SKOMAKER I BORRE

I Borre slo familien seg ned på Grønlien (senere Borre gnr. 20, bnr. 2). Ifølge panteboken fikk Arne skjøte på stedet, som den gang bare var et skogstykke, fra Christen Hansen på Søndre Røre 8. mars 1819. Skjøtet ble tinglyst 27. juli 1822.

Arne Eriksen Grønlien kalles vekselvis urmaker og gullsmed i de første årene etter at familien kom til Borre. Ved datteren Karens dåp 1819 står han endatil som urmaker i kirkeboken, men gullsmed i klokkerboken, så det er tydelig at han holdt på med begge deler parallelt. Barna fortsatte å komme som perler på en snor i noen år til – Nils (født 1822), Hans (født 1824), Brede (død liten 1827) og Hans Anton (født 1830) – og Arne kalles stort sett gullsmed i dåpsnotatene deres.

En viktig kilde til yrkesopplysninger kan være fadderantegninger. Her har søkbare kirkebøker fra Borre i Digitalarkivet gjort det mye enklere å finne aktuelle oppføringer. Ellers vil selvsagt også folketellinger være en fin kilde, men i Arne Eriksens tilfelle faller voksenlivet hans stort sett midt mellom de nominative tellingene 1801 og 1865. For Borre finnes det imidlertid bevart navnelister også i tilknytning til den numeriske folketellingen som ble tatt opp i 1825, og her heter det om «Arne Grønlien» at han var «Selvejer».

Etter hvert ser det ut til at Arne la både urmaker- og gullsmedgeskjeft på hyllen, og begynte å arbeide mer og mer som skomaker i stedet. Hvor og når han har fått de øvrige yrkeskunnskapene sine er ikke kjent for meg, men skomakeriet var opplagt noe han hadde med fra barndomshjemmet. I tillegg til Arne drev nemlig også brødrene Nils, Hans og Ener alle som skomakere i hvert fall i perioder av livet.

Ifølge begravellesnotatet gikk «Arne Eriksen Grønlien, Skomager» i sitt 68. år da han døde 17. august 1851. Det opplyses også at han var «født i Fedt». Småbruket Grønlien ble det eldstesønnen Erik Arnesen som overtok. Erik arbeidet i tillegg både som sjømann og tollrørskar, men dét er en annen historie.

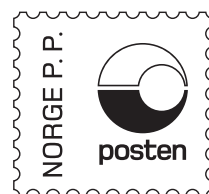
LITTERATUR

Oddleif Lian: Magistratpresident Knud Knudsen: En utholdende byens tjener. I: *Arkivmagasinet* nr. 3/2012, side 26–28. Arkivverket 2012. Knut Are Tvedt (hovedredaktør): *Oslo byleksikon*. Fjerde utgave. Kunnskapsforlaget, Oslo 2007.

Kristiansand slik byen så ut på midten av 1800-tallet.

ILLUSTRASJON: WIKIMEDIA COMMONS

Returadresse:
Slekt og Data
Øvre Slottsgate 2B
NO-0157 Oslo

*God jul
og et godt
nytt år*